

FINTA Szilvia
főiskolai adjunktus, SZPA
óraadó, ELTE BTK

DOI: 10.15170/DIKE.2022.06.01.15

A „törvények uralma” a zsidó vallásjogban¹

“Rule of Law” in the Jewish Religious Law

In this paper, the issue of the “rule of law” is discussed within Jewish religious law (halakhah). My question is the following: how long can we talk about the rule of the Law of the Eternal – the Mosaic Law – and from when can we talk about the rule of human interpretations of the law, human conclusions and provisions drawn from it? The question is also particularly interesting because the mere reading of the Mosaic Law itself requires an interpretative approach due to the specific characteristics of the Hebrew language and the Hebrew text of the scrolls of the Torah. In order to discuss the trial issue, in my study I will examine the main features of the Written Torah, the necessity of its explaining, the creation of the Oral Torah, its categories, the most important authors, and their most basic works (Mishnah, Talmud etc.). I discuss the personalities of the legislators, – e.g., priest, judge, scribe, rabbi etc. – the nature of their authority, the most important legislative “organisations” (The Men of the Great Assembly, the Great Sanhedrin, smaller courts). The closer in time a Scripture-interpreter, decision-making generation is to the revelation at Mount Sinai, they are considered the more authoritative and unquestionable, and after the destruction of the Temple, decrees of smaller and smaller scope can be issued. At the same time, it seems that to keep the Jewish community united and to survive, the rabbis began to strictly regulate the life of the Jewish people with their decrees in ancient times already. However, in the course of history it has occurred – and is still a problem in some denominations nowadays – that human interpretations, opinions and decisions have overwritten even the original source, the Written Torah. This attitude is objected by several people, so in the course of history, trends that do not accept the Oral Torah were also created (e.g., Karaites), and mainly in the modern age, Judaism has fragmented into trends along the lines of questioning the authority of the Oral Torah. Actually, the different denominations give different answers to the question of how long the rule of the Eternal’s Law lasts, and from when we can talk about the rule of human opinions and decisions, so examining the attitude and halakhah of the different trends, the debates between these denominations can help us think more deeply about the issue.

Keywords: codification, Halakhah, Jewish law, rabbinic authority, rule of law, Torah

---

¹ A tanulmány rövidített változata a „Vetus et Novum Testamentum jogi relevanciája” című konferencián 2022. június 3-án hangzott el.

1. Bevezetés

A törvények uralmának (*rule of law*) John Locke-tól származó elve az emberi méltóság szerves részének tekinti azt az alapvető szemléletet, miszerint az emberek felett alapvetően csak a törvények uralkodhatnak, nem pedig más emberek.² A törvények tehát a kormányzatot is kötik, azok ugyanúgy vonatkoznak a vezetőkre, mint minden más emberre, vagyis ha valakit az állami szervek, vezetők részéről jogsértés ér, akkor is joga van az illetőnek bíróhoz fordulni.³ A törvények uralma magában foglalja továbbá azt az alapelvet is, miszerint a törvények megalkotásának joga azt a parlamentet illeti, melyet a nép demokratikus úton választott, tehát ilyen módon érvényesül a törvényekben is a népakarat (népszuverenitás), de a törvények uralmának elve az alkotmányossággal is szervesen összekapcsolódik: a törvények uralmának realizálásához ugyanis intézményi garanciák szükségesek, valamint az, hogy a törvényeket a természetjog, az erkölcs, a méltányosság és bizonyos szempontból a szokások alapján alakítsák ki.⁴

Ezen írásban a törvények uralmának kérdését a zsidó vallásjogban (*halákhá*)⁵ nem a klasszikus jogfilozófiai értelmében és nem politikai szempontból fogom vizsgálni, tehát nem az államhoz való viszony tekintetében stb., hanem azt kívánom megnézni, hogy mit is jelent a *Mindenható* által adott *Törvény*, a *Tóra* uralma és érvényesülése a zsidó nép felett a zsidó vallás keretein belül.⁶

De mi is pontosan a *halákhá*, amivel foglalkozni kívánok? A *halákhá a hálakh (jár, megy)* szóból származik, s annyit tesz: *járandó út, ahogy járni kell, ahogy élni kell*, tehát egyfajta életmód, cselekvési mód. A szót használják *hagyomány* értelemben, illetve a zsidó hagyomány törvény jellegű, jogi vonatkozású részeire, ti. *a zsidó vallásjogra*, de olyan kontextusban is felbukkan, hogy például mint X. Y. rabbi *halákhája* – amely annyit tesz, hogy X. Y. rabbi szerint így kell cselekedni.⁷ Használatos még a szó az ún. *halákhikus midrás (halákhikus / zsidó vallásjogi exegézis)* kifejezésben, mely a *Mindenható Törvényének* megfelelő életvezetés, életmód kikutatása, a törvények helyes alkalmazási módjának megtalálása, az új kor kihívásainak megfelelően új rendelkezések levezetése, vagy korábbi kategóriákba való besorolása.

---

2 KAJTÁR – HERGER, Egyetemes állam- és jogtörténet 81.

3 KAJTÁR – HERGER, Egyetemes állam- és jogtörténet 81.

4 KAJTÁR – HERGER, Egyetemes állam- és jogtörténet 81.

5 A héber szavak, s a magyarban meg nem honosodott héber nevek átírása MITCHEL, Bibliai héber és arámi diákszótár 30–32. alapján, azonban a betűkettőzéseket (*dages forte*) nem jelzem mindig, mert főleg személynevek, könyvcímek esetén furcsán hat a nagybetű-kisbetű miatt.

6 Írásomnak tehát a *halákhá (zsidó vallásjog)* és nem pedig az ún. *mispát ivrí* (szó szerint: *héber jog*, egyébként: *zsidó jog*) a tárgya, bár természetesen van köztük átfedés, utóbbi bizonyos értelemben az előbbinek a részterülete, mely mint ilyen kifejezés tulajdonképpen a 20. század elején született, amikor is a cionista mozgalomban felmerült az igény a zsidó törvényekhez való visszatérésre, ám nem vallási értelemben (ELON, Mishpat Ivri 333.). A *mispát ivrí* a *halákhá* nem vallási, szekuláris területen is alkalmazható részeivel foglalkozik, tehát a zsidó vallásjog más jogrendszerekkel is párhuzamba állítható részeivel, vagyis az ember-ember viszonylatával kapcsolatos törvényekkel, s nem foglalja magába az Isten és ember kapcsolatával összefüggő rendelkezéseket. Tárgya tehát a bírósági szankcióval érvényesíthető jogi norma, az emberi szankcióval nem járó etikai és erkölcsi kérdéseket nem érinti. A *mispát ivrí*nek a modern zsidó állam jogrendszerében is van szerepe, bár történelmi okokból a polgári jog forrása az országban elsősorban az ottomán és a brit polgári jog (vö. SASLEY – WALLER, Politics in Israel 220–221.). A *mispát ivrí*ről részletesen lásd: ELON, Mishpat Ivri, a *halákhá* és *mispát ivrí* megkülönböztetéséről lásd: SHILO, The Contrast between Mishpat Ivri and Halakhah.

7 JACOBS, Halakah.

Ezzel szemben az *aggádikus midrás* (összegyűjtött / elbeszélő exegézis)⁸ a rabbinikus irodalomnak az a része, amely nem *halákhá*.⁹ Míg a *halákhá* inkább jogi természetű, addig az *aggádá* „irodalom”, mely szemléletes képekben, humoros történetekben, tanmeséken stb.¹⁰ tanít a természetfeletről, a Mindenhatóról, az élet morális és etikai kérdéseiről.¹¹ A *halákhá* – vagyis zsidó vallásjog, ahogy ilyen tág értelemben ebben az írásban használom – tehát mindenek előtt *Mózes Törvényével* kezdődik, majd annak évezredekén átívelő magyarázatait, a belőle levont további zsidó vallásjogi törvényeket, rabbinikus rendeleteket is tartalmazza, irányzatonként pedig különböző *halákhákról* is beszélünk.

Ahhoz, hogy a *halákhá* tengerét legalább valamennyire átlássuk, s egyáltalán a törvények uralmának kérdését értelmezni tudjuk a zsidó vallásjog keretein belül, tanulmányomban mindenek előtt azt kívánom tisztázni, hogy mi is maga a *Tóra*, majd pedig azt taglalom, hogy miért is van szükség annak magyarázatára, illetve abból újabb törvények, rendelkezések kikövetkeztetésére, hatályba helyezésére. Ezen a ponton merül fel ugyanis először a *Törvénynek*, a *Törvény* alkotójának, vagyis a *Mindenhatónak*, illetve a *Törvény* értelmezőinek emberek élete, életvezetése, sorsa feletti uralma. Mivel egyes fogalmak tisztázása rendkívül fontos a későbbiek megértéséhez, ezért röviden a *Szóbeli Törvény* kategóriáiról is beszélnék. Ezt követően a *Törvény* értelmezőinek kilétét, tekintélyének alapját vizsgálom, majd röviden a zsidó vallásjog legfőbb korszakait, tekintélyeit és műveit taglalom. Ezek után röviden érintem a *tórai* törvényekhez és a szóbeli hagyományhoz való viszonyt a különböző irányzatokban, majd ismertetek azok érvényességének kérdéséről néhány véleményt, javaslatot. A témám óriási, ezért egy folyóiratcikkben annak csak rövid, egyszerűsített vázát tudom bemutatni, írásom végén pedig nem kívánok megoldásokkal szolgálni. Céлом ugyanis pusztán a *Törvény*, s a törvényekhez, tekintélyekhez való viszony, az ezekkel kapcsolatos viták rövid bemutatása, vázlatos érzékeltetése a zsidó vallásban.

2. A Tóra és értelmezésének szükségessége

2.1. A Tóra szó jelentése, s a Tóra eredete

A magyar nyelvben *Tóra*-ként meghonosodott főnév a héber nyelvből jön, s a *jára* igéből származik, melynek jelentése: *tanít, oktat, útbaigazít*. A *tóra* főnév tehát általánosságban annyit tesz: *tanítás, oktatás, tan, törvény*.¹² A *Szentírás*on belül a szó jelenti a *Mindenhatótól* származó *Törvényt*,

8 Az *aggádá* szó az *ágad* (összegyűjt, összefűz, összeköt) igéből, vagy a *nágad* (elbeszél) igéből származik, így jelentése: *gyűjtemény, összegyűjtött* [történetek], vagy *elbeszélés*. Ez utóbbi esetben azonban az *aggádá* esetében *haggádáról* kellene beszélnünk, ez a szó azonban már foglalt, s a *peszachi haggádára* használatos (AGGADAH, 454).

9 A *TaNaK*Hot tekintve szintén meghúzhatjuk ezt a fajta határvonalat: benne mindaz, ami elbeszélés, történelem, etikai maxima, prófétai intés és vigasztalás, az *aggádá*.

10 Lehet elbeszélés, legenda, tanítás, tanmese, parabola, allegória, metafora, maxima, líra, ima, szatíra, mese, drámai dialógus, hiperbola, szójáték, betűjáték, gematria, notarikon, vicc, fantasztikus leírás stb.

11 AGGADAH.

12 A szó alapjelentése: *dob, vet, megalapoz, meglocsol, nyíllal lö, kezét (ki)nyújt, mutat, jelez*. (GESENIUS' Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament Scriptures). A *Tóra* i. e. 3. századi görög fordítása, a *Szeptuaginta* (LXX) *nomosznak*, azaz *törvénynek* fordítja a szót. (A görög szavak átírása GYÖRKÖSY – KAPITÁNYFFY – TEGYEY, Ógörög – magyar szótár 9, 3. oszlop alapján.) A *tóra* szóra egyébként a *Szentírás* számos szinonimát használ, melyek több-kevésbé bővítik jelentéstartalmát, bemutatják egy-egy jellemző aspektusát, vagy altípusát. Például *chók* (rendelet, végzés, II. Mózes 26:46, V. Mózes 4:8, IV. Mózes 19:2 stb.), *mispát* (ítélet, V. Mózes 4:8 stb.), *micvá* (parancs/olat/, Deuteronomium 30:10 stb.) stb. A *Tóráról* bővebben lásd például: TORAH.

a Színáj-hegyen kapott kinyilatkoztatást,¹³ de a *Törvény* részleteire – „résztörvényekre” – is használatos,¹⁴ de előfordul emberi tanításra vonatkoztatva is.¹⁵

Összegyűjtő fogalomként a szót használják a *Mindenható* által Mózesnek adott törvények összességére – *Tóra*, tehát *Törvény* – ,¹⁶ tágabban véve Mózes öt könyvének, de a teljes *Héber Szentírásnak* (*TaNaKH*) a megnevezésére is. Ez utóbbi más néven *Írott Tóra / Tan / Törvény*.

A *Tóra* megnevezést később a rabbik kiterjesztik a szóbeli hagyományra is, mivel azt a Színáj-hegyi kinyilatkoztatás részeként kezelik,¹⁷ s *Szóbeli Tórának / Tannak / Törvénynek* hívják.¹⁸

Alapvetően azonban a *Tóráról*, mint *Törvényről* – tehát a *Mindenható* által Mózesen keresztül *Izrael* népének adott törvények összességéről – elmondható, hogy az nem más, mint az *Izrael és Istene* között megkötött szövetség,¹⁹ szerződés, jogi irat, mely mint ilyen, természeténél fogva követeléseket, ígéreteket, a feltételek be nem tartása esetére pedig szankciókat foglal magában. *Izrael* feladata az, hogy a *Törvényt* maradéktalanul megtartsa.²⁰ A *Törvény* (helyes) kivitelezésének célja és következménye élet, áldás, prosperitás az élet minden területére vonatkozóan, meg nem tartása pedig halált, átkot, romlást, pusztulást von maga után. A *Tóra* megtartása által *Izrael Isten* szent népévé válik.²¹

A rabbinikus hagyomány szerint a *Tóra* létezett már a világ teremtése előtt is,²² sőt általa teremtetett a világ.²³ Az egekből származik,²⁴ egy *aggádá* szerint pedig Mózes az angyaloktól szerezte meg.²⁵ *Siméon haCáddik* a világ egyik alappilléreinek nevezi,²⁶ míg *Eleázár ben Sámmúá* azt állítja, hogy az egek és föld nem létezne többé, ha nem lenne.²⁷ A hagyomány szerint az az igazán szabad ember, aki a *Tórával* foglalkozik,²⁸ a *Tóra* maga a „jó”,²⁹ amely életet ad evilágon és a túvilágon egyaránt.³⁰

2.2. A Tóra parancsolatainak felosztása

A *Mózesi Törvényben* a hagyományos rabbinizmus 613 tételes parancsot számlál. Ezen parancsolatokat többféleképpen is szokás csoportosítani. Két csoportba szedhetők aszerint, hogy (1) tiltó (365),

13 II. Mózes 24:12, III. Mózes 26:46 stb.

14 Például áldozatok (III. Mózes 6:9, 14; 7:1, 11 stb.), nazireusság (IV. Mózes 6:13, 21) stb.

15 Például bölcsék tanítása (Példabeszédek 13:14), anyai oktatás (Példabeszédek 6:20).

16 V. Mózes 4:44, 33:4, Józsué 1:7, Ezsdrás 3:2, 7:6 stb.

17 Ennek pontosítására, az ezzel kapcsolatos különböző állásfoglalásokra még a következőkben visszatérek.

18 Modern héberben a *tóra* jelent *teóriát, elméletet, rendszert*, illetve olyan *könyvet, amely egy bizonyos tudományág alapelveit tartalmazza* (KLEIN, A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English).

19 Ésaías 24:5, Malakiás 2:8, Jeremiás 31:31–34.

20 V. Mózes 28:1.

21 II. Mózes 19:5–6.

22 B^résít Rabbá 1:4, bPeszachím 54a stb. A talmudi traktátusok nevei előtt a rövidítések a következők: m – *Misna*, t – *Tószeftá*, j – *Jeruzsálemi Talmud*, b – *Babiloni Talmud*.

23 *Rav Hósájá* a Példabeszédek 8:22–31-ben szereplő *Bölcsességgel* azonosítja (B^résít Rabbá 1:1).

24 bSzanhedrín 99a, vö. II. Mózes 20:22, V. Mózes 4:36.

25 bSabbat 89a vö. Zsidókhöz írt levél 2:2.

26 mÁvót 1:2.

27 bPeszachím 68b.

28 mÁvót 6:2.

29 mÁvót 6:3.

30 mÁvót 6:7.

vagy (2) cselekvő parancsolatokról (248) van-e szó.³¹ Szintén két csoportba szedhetők aszerint, hogy (1) *Isten* és ember, vagy (2) ember és ember viszonylatára vonatkoznak-e.³² De szedhetjük akár három csoportba is, aszerint, hogy (1) morális (etikai) jellegű (például gyilkosság, házasságtörés tilalma stb.), (2) rituális jellegű (például áldozati törvények, ünnepek rendtartásai), vagy (3) államigazgatási jellegű törvényekről (például büntetés-végrehajtás, szombatév stb.) van-e szó.³³ De akár négyes felosztásban is gondolkodhatunk, ti. (1) államszerkezeti törvények (közjog, alkotmány); (2) vallásgyakorlati törvények (szertartások, ünnepek, tisztasági, étkezési törvények, áldozatok); (3) igazságszolgáltatási törvények (magán- és büntetőjog); (4) társadalmi vagy szeretettörvények (család, házasság, szülők, jótékonyosság stb.).³⁴ Utóbbi két kategorizálás esetén egy parancs több csoportba is tartozhat egyidejűleg, illetve mind a négy felosztás esetén dilemmákat, s aktív döntési szituációkat szül, ha egy adott élethelyzetben csak egyik parancs áthágása árán lehet kivitelezni a másikat.³⁵

Fontos megjegyezni azt is, hogy a *Szentírás*ban előfordultak a parancsok szoros betartásától eltérő esetek is,³⁶ továbbá, hogy előfordul, hogy a próféta könyvek módosítanak rajtuk, és a rendelkezések belső lényegére hívják fel a figyelmet,³⁷ *Jeremiás* próféta pedig egy új, az ember szívébe írt, így belülről fakadóan megcselekedhető törvényről ír.³⁸ Látható tehát, hogy már maga a *Héber Szentírás* is egyfajta flexibilitással, történelmi szituációkhoz, élethelyzetekhez, sorsokhoz is mindig aktuálisan igazítva alkalmazza – vagy éppen felfüggeszti – a törvényeket. A *Tóra* megcselekvése, még ha időnként fluid módon is, de létfontosságú *Izrael* fennmaradása – s a *Mindenhatóval* való kapcsolata, földjének megtartása – érdekében.³⁹

2.3. A Tóra értelmezésének szükségessége

A *Szentírás* a zsidó nép fogságra vitelének – *Izrael* tíz törzse i. e. 722-ben kerül az asszír fogságba, *Júda*, *Benjámín* és *Lévi* törzsei pedig 586-ban a babiloni fogságba –, valamint a Templom lerombolásának okaként is a *Törvény* be nem tartását jelöli meg.⁴⁰ A babiloni fogságból visszaérkező nép célja tehát a *Törvény* maradéktalan betartása.⁴¹ A *Törvény* megtartása azonban nem egyszerű, hiszen a megfelelő cselekedet előfeltétele a parancsolatok világos megértése, mely a héber nyelv és a *Szentírás* szövegének jellegzetességei miatt nem egyszerű.

31 Ezzel a fajta felosztással dolgozik *Maimonidész Széfer HaMivót* című műve.

32 Gyakran nehéz helyzetek adódnak, amikor ez a két kategória egymásnak feszül, vagyis egyiket szükséges áthágni a másik javára. A parancsolatok súlyozásáról, relatív fontosságukról lásd például SPERBER, On the Relationship of Mitzvot between Man and His Neighbor and Man and his Maker.

33 Részletesen lásd például RUFF, A mózesi Törvény egységes rendszerének immanens elvei.

34 FÉNYES, *Szentírásunk* 117–150.

35 Ezen dilemmákról lásd például SPERBER, On the Relationship of Mitzvot between Man and His Neighbor and Man and his Maker, RUFF, A mózesi Törvény egységes rendszerének immanens elvei stb.

36 Például papok dolgoznak szombaton (II. Mózes 31:15 vö. IV. Mózes 28:9); *Dávid* megeszi a szent kenyereket (I. Sámuel 21:1–6); *Dávid* nem lett megkövezve miután házasságtörést követett el (II. Sámuel 12:1–13); *Illés* nem Jeruzsálemben áldoz az Úrnak (II. Királyok 18:21–39) stb.

37 Ésaías 58:1–14; Zsoltárok 50:8–15 stb.

38 Jeremiás 31:31–34.

39 Vö. V. Mózes 28. fejezet.

40 V. Mózes 28:15, 36–37, 41, vö. Dániel 9:10–11, 17–19.

41 Nehémiás 8:2–3, 8, vö. 9:29–30.

A héber nyelv például az ókorban írott formájában csak mássalhangzókat tartalmazott – tehát már felolvasni sem lehetett értelmezés nélkül.⁴² Bár a ma használt bibliai magánhangzójelölések még nem voltak írásban rögzítve a talmudi időszakban, a szóbeli hagyomány őrizte a mássalhangzós váz kiejtési módját. A szöveg felolvasásának rögzített módját *mikrá*nak (*/fel/olvasás*), mássalhangzós vázát pedig *m^eszórá*nak, vagy *mászóret*nek (*/bibliai/ hagyományos /írásmód/*) nevezték. A *Talmud* e két hagyománnyal kapcsolatban (is) ellentétes véleményeket tartalmaz: az egyik azt állítja „*a törvény forrása az olvasatban van*” (*jés ém lammikrá*), vagyis a szöveg hagyomány szerinti olvasata határozza meg annak jelentését, az alapján kell a törvényeket értelmezni, míg egy másik vélemény szerint „*a forrás a maszórában van*” (*jés ém lammászóret*), vagyis a törvények értelmezésében a pontozatlan szöveg a mérvadó.⁴³ A legtöbb esetben zsidó vallásjogi kérdésekben az *ém lammikrá* alapján döntenek (például *Rabbi Akiva* is), s ezzel ellentétes véleményt csak akkor fogadnak el, ha a törvény hagyományos értelmezését támasztja alá.⁴⁴ Ugyanakkor *Rabbi Jismáél* iskolája a *jés ém lámászóret* elvét követte.

De az olvasattal kapcsolatos problémákon túl is merülnek fel a szöveggel kapcsolatos nehézségek: például a szöveg a tekercseken nincs mondatokra stb. tagolva; előfordul, hogy a szöveg kevés részletet közöl (például I. Mózes 22. fej.); az olvasó ellentmondásokat érzékelhet (például IV. Mózes 13:1–2 és V. Mózes 1:22); a szövegnek vannak strukturális problémái (például *József* történetét megszakítja *Júda* története /I. Mózes 38. fejezet/); találhatunk grammatikai szabálytalanságokat; a terminusok definiálása sem egyszerű (például III. Mózes 23:40: „*szép fának gyümölcse*” micsoda?); vannak felemásnak tűnő rendelkezések (például II. Mózes 35:1–3 azt mondja, hogy minden munka tilos, majd kiemeli a tűzgyújtást); nem tudni, miért vannak bizonyos törvények egy csoportba szedve (például *szótá – hűtlen/séggel gyanúsított/ asszony* /IV. Mózes 5:11–31/, és *názír – önmegtartóztató* /IV. Mózes 6:1–21/); miért vannak egyes törvények bizonyos narratívákkal együtt említve (például szemlélőrojtok /IV. Mózes 15:37–41/ és kémek /IV. Mózes 13–14. fejezetek/) stb.⁴⁵ A *Törvény* megfelelő kivitelezése tehát mindenképp előtt megfelelő értelmezés – s ezzel együtt e feladat betöltésére alkalmas értelmezők – után kiált, hiszen a *Törvény* figyelmen kívül hagyása sorsromboló erővel bír, mind egyéni, mind közösségi szinten.

A szöveg értelmezése emberek – papok, írástudók, rabbik stb. – feladata, az értelmezés módszerei nagyon szerteágazóak. Ilyenek például a különböző hermeneutikai elvek – például *Hillél* hét írásmagyarázati

42 Olyan ez, mintha a magyar k.r.t mássalhangzósort kellene magánhangzókkal kitöltenünk, amit kontextustól függően rengetegféleképpen tehetünk: keret, karát, köret, körte, kert, kerít, körít stb.

43 A *jés ém lammikrá* szabályt *Rabbi J^húdá ben Róéz*, egy *Rabbi Akiva* előtti *tanná* alakította ki. Vö. bSzanhedrín 4a. MIELZINER, Introduction to the Talmud 186.

44 Például a *kappót t^maráim (pálmák ágai)* kifejezés (III. Mózes 23:40) a *m^eszórá* szerint *k^ffatnak* – tehát *ágnak* – is olvasható, így eszerint a szöveg a *pálmafának* csupán egy ágára vonatkozik (bSzúkkót 32a, vö. MIELZINER, Introduction to the Talmud 186.). *Akiva* a felolvasás szerinti hagyományt követi, így a többes számú értelmezést, míg *Rabbi Jismáél* a mássalhangzók alapján úgy tartja, hogy egy ágra vonatkozik a rendelkezés. További példa a III. Mózes 11:21, vö. bSzanhedrín 4a, b, bChúlín 72a és magyarázatai (BACHER – LAUTERBACH, Talmud Hermeneutics).

45 Bővebben lásd: KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 9–25.

szabálya, *Rabbi Jismáél* tizenhárom írásmagyarázati szabálya,⁴⁶ *Rabbi Akiva* szabályai⁴⁷ – , de vannak még a szabálygyűjteményeken kívül is ott fel nem sorolt, ám gyakran alkalmazott írásmagyarázati elvek is.⁴⁸

Az új törvények megállapítása egyik fontos elvének tekinthető a *szévará* is, a rabbinikus érvelésekben alkalmazott jogi logika, mely az emberek egymáshoz fűződő társadalmi kapcsolataiban feltárt jellemzők megfigyelésén, s a mindennapi élet gyakorlati valóságának tanulmányozásán alapul.⁴⁹ A *szévarával* levont következtetések ugyanolyan erejűek, mint a *Tórából* levont következtetések. Például azt az elvet, miszerint gyilkossággal nem lehet életet menteni *szévará* segítségével vezették le a rabbi.⁵⁰ A szöveg értelmezési módjainak ismertetése szétfeszítené ezen írás kereteit, ezért ezeket a továbbiakban nem részletezem.

2.4. A Törvény magyarázatának hierarchiája és kategóriái

A „Mi a *Tóra / Törvény*?” kérdésre a *Talmud* – s azt teljes egészében Színaj-hegyi kinyilatkoztatásnak vevő ortodoxia – azt a választ adja, hogy a *Tóra / Törvény* nem más, mint annak magyarázata, tehát a teljes *Szóbeli Tan*,⁵¹ hiszen úgy vélik, anélkül a *Mózesi Törvény* érthetetlen volna.⁵² A szövegek tisztázásával kapcsolatban találhatunk egy hierarchiát is a zsidó hagyományban:⁵³

---

46 Például KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 90–95. FINTA, Binján áv. *Hillé* és *Jismáél* szabályait alapvetően két fő csoportba lehet osztani: analógiák – melyek az új ismeretekhez való jutást szolgálják – , és a szövegkontextusból levonható következtetések – melyek a szöveg tisztázásában, egyértelművé tételében segítenek. Részletesen lásd: ELON, Jewish Law. History, Sources, Principles I. kötet, 315., FINTA, Általánosítható-e az egyedi?, FINTA, Binján áv. Fontos megjegyezni, hogy az írásmagyarázati szabályok is a *Szóbeli Tóra* részét képezik, egy ortodox zsidó számára tehát Színaj-hegyi kinyilatkoztatásnak számítanak. Ezen nézet szerint a zsidó exegeta nem „kitanulja” a *halákhát* a *Héber Szentírásból*, hanem beletanul a Színajon adott *Szóbeli Tóra*ba. A *Talmud* egyébként az önmagának való ellentmondást kiküszöbölve az „újítást” is integrálja ebbe a rendszerbe, mondván: „mindaz, amit egy kiváló tanítvány fog tanítani mestere előtt, az már elhangzott Mózes előtt a Színaj-hegyen” (jPéa 13a).

47 Például *ribbú* *úmiút* FINTA, Binján áv. 197–198.

48 Például *hekkés* (lásd FINTA, Általánosítható-e az egyedi? 65–66.), *jittúr* (KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 95–97.). További szövegértelmezési szabályokhoz lásd például KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 98–100.

49 ELON, Sevarah.

50 bB^rrákhót 4b (KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 89.), vö. bSanhedrín 74a és *RáSI* kommentárja. A *szévaráról*, s annak *Szentírás*hoz fűződő kapcsolatáról részletesen lásd: JACOBS, Studies in Talmudic Logic and Methodology 16–37.

51 bKiddúsín 49a–b

52 A bB^rrákhót 5a-ban a II. Mózes 24:12-t („*És mondta az Örökkévaló Mózesnek: Jöjj fel hozzám a hegyre és légy ott; hadd adjam neked a kőtáblákat, meg a tant és a parancsolatot, melyeket írtam, hogy tanítsam őket.*” – IMIT ford.) a következőképp magyarázzák: a Mindenható Mózesnek: az *Írott Tórát* a *Szóbeli Tórával* („*a parancsolattal*”, ami a *Misna*, „*melyeket írtam*” ez a *Próféták* és az *Írások*, „*hogy tanítsam őket*” ez pedig a *G^mmárá*) adta. A bGittín 60b-ben pedig a II. Mózes 34:27-et („*És mondta az Örökkévaló Mózesnek: Írd fel magadnak e szavakat, mert e szavak szerint kötöttem veled szövetséget és Izraellel.*” – IMIT ford.) a következőképp értelmezik: „*írd fel magadnak*” – ez az *Írott Tóra*, „*e szavak szerint*” – ez pedig a *Szóbeli Tóra*, ami a rabbi szerint így elsőbbséget élvez az *Írott Tórával* szemben. Bővebben lásd: KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 79–81. A szadduceusok nem fogadták el a *Szóbeli Tant* – már a *Prófétákat* és az *Írásokat* sem – , s a rabbi tekintélyét sem. Bővebben lásd: KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 81–83.

53 KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 9–10. alapján.

1. A legszűkebb értelemben *Tórának* Mózes első négy könyve számít.
2. Mózes első négy könyvének *Mózes ötödik könyve* egyfajta tisztázása – például V. Mózes 22:1 magyarázza meg a II. Mózes 23:4-et. A legrégebbi rabbinikus tekintélyek (*CHaZaL*, lásd később) például *Misné Tórának* (*A Törvény ismétlése*) nevezik ezt a könyvet. A rabbinikus felfogás szerint tehát *Mózes ötödik könyve* bár az *Írott Tóra* részének tekintendő, mégis egyfajta „átmenetet” képez az *Írott* és a *Szóbeli Tóra* között.
3. A *Héber Szentírás* további részei, azaz a *Próféták* és az *Írások* is helyenként a *Tóra* szövegét tisztázzák (például II. Mózes 12:8–9 és a V. Mózes 16:7 ellentmondását a II. Krónika 35:13 oldja fel).
4. A *Tóra* magyarázatának egy következő fokozata a *Szóbeli Tan*, mely nélkül az ortodox hagyomány szerint a *Tórát* nem igazán értenénk, azt sem tudnánk például, hogy mi számít szombaton tiltott munkának stb.

A *Szóbeli Tóra*ban különféle kategóriák vannak, melyet röviden *RaMBaM Misna-bevezetője* és más források figyelembe vételével próbálok rendszerezni.⁵⁴ Ezek a kategóriák a következők:

- I. *D^eórájtá* (*Tórából*) – tórai eredetűnek tartott kategóriák:
  1. Az *Írott Tóra* szövegét értelmező, azt érthetővé tenni kívánó elfogadott magyarázatok (*p^erúsím m^ekúbbálím*);
  2. Az *Írott Tórából* nem igazolható, ám Mózesnek a Színaj hegyén átadottnak vélt törvények (*halákhá l^eMóse miSzínaj*), melyeket a *Talmudban* ún. *aszmakhtá* (*támasz, támpont*) segítségével igyekeznek alátámasztani a *Szentírás* szövegéből.⁵⁵
- II. *D^erabbánan* (*rabbiktól*) – azaz rabbinikus eredetű kategóriák:
  1. *Tórából* kikövetkeztetett törvények (*p^erúsím m^echúddásím*). A következtetés a *halákhikus midrás* szabályaival és a rabbinikus jogi logika, a *sz^evára* segítségével zajlik.⁵⁶ A *Talmud* szövegének nagy része ehhez a csoporthoz tartozik.
  2. Rabbik és közösségi szervezetek által kihirdetett rendeletek:
    - a. *Takkánót* (*szabályzatok*) – pozitív rendeletek, olyan, a rabbik által bevezetett rendelkezések, melyek közvetlenül nem a mózesi parancsokon nyugszanak;
    - b. *G^ezérót* (*korlátozó rendeletek, tilalmak, végzések*) – „negatív rendeletek”, vagyis egyfajta „megelőző törvényhozás”, melynek az a célja, hogy megakadályozza a parancsolatok megsértését.
  3. *Minhágím* (*szokások, hagyományok*) – az egész zsidóságra vonatkozóan vagy egyes közösségekben elfogadott gyakorlatok, szokások, rítusok, neves vagy helyi rabbik példamutató tettei;

54 KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 85–88., 118. E tekintetben több felosztás is létezik, bővebben lásd: JACOBS, Halakah, Executive Committee – LAUTERBACH, Oral law vö. RUFFE, Az Újszövetség és a Tóra 232–236.

55 STEINSALTZ, The Essential Talmud 55., bővebben lásd: FINTA: Binján év 198–200., HALIVNI, Peshat and Derash 13–16., MIELZINER, Introduction to the Talmud 187.

56 Például bSanhedrín 74a. Erről bővebben lásd: JACOBS, Studies in Talmudic Logic and Methodology 16–37., valamint RABINOWITS, The Study of Talmud. 113–127.

4. *Kérdések és válaszok* irodalom (*S^eélót út^esúvót*, rövidítve: *SÚT*, latinul: *responsumok*), azaz konkrét esetekre vonatkozó kérdések és azokra adott válaszok, részletes indoklással;
5. *Díná d^emalkhútá díná* (az királyság törvénye törvény, vagyis: az állam törvénye betartandó)⁵⁷ – a zsidóság tartózkodási helyének kormányai által elrendelt törvényei érvényesek az ott élő zsidóságra, amennyiben azok nem ellentétesek a judaizmus törvényeivel. Ezek elsősorban kereskedelmi, polgári, büntetőjogi törvények.⁵⁸

A *d^eórájtá* és a *d^erabbánan* között már a *Talmud* bölcsei is különbséget tettek, ugyanakkor, hogy mi minek számít, arról viták folynak. *Maimonidész* (1138–1204) például úgy gondolja, hogy bármi, ami a *TaNaKH*ből lett kikövetkeztetve, és a hagyomány részévé vált, az *d^eórájtá*, azonban ha ez a *Talmud*ból nem látszik egyértelműnek, akkor *d^erabbánan*. *Nachmanidész* (1194–1270) ezzel szemben azt állítja, hogy egy következtetésen alapuló *halákhá* akkor is *d^eórájtá*, ha az nem lett a hagyomány része, kivéve, ha a *Talmud* kifejezetten azt állítja róla, hogy az *d^erabbánan*.⁵⁹

A rabbik között arról is vita folyik, hogy vajon a *Szóbeli Tanban* található *halákhák* mennyiben levezetések, s mennyiben számítanak inkább *aszmakhtának*, azaz inkább csak a már létező ősi tradíciók egyfajta tórai alátámasztásának, de nem valódi levezetésnek. *Maimonidész* úgy véli, hogy inkább *aszmakhtáról* beszélhetünk, nem valódi levezetésekről,⁶⁰ *RáSI* (1040–1105) és a *tószáfisták* (12–14. századi francia és német rabbik) – , illetve a spanyol kommentátorok túlnyomó része viszont különbséget tesz *aszmakhtá* és valódi *halákhikus* levezetés között, s úgy gondolják, a *Talmud*ban mindkét típus megtalálható. A nehézséget azonban az okozza, hogy nem feltétlenül lehet különbséget tenni a valódi levezetés és csupán a memorizálást stb. segítő alátámasztás, az *aszmakhtá* között, mert a következtetések mechanizmusa tulajdonképpen megegyezik.⁶¹

Most, hogy az alapvető fogalmakat tisztáztuk, tekintsük végig a *Törvény* értelmezőinek személyét, s rendeletek hozására való jogosultságát.

3. A Törvény értelmezőinek személye

3.1. Papok és bírák

A *Törvény* szövegének megfelelő értelmezését a *Mindenható* parancsa alapján eleinte a papok és a bírák végezték:⁶² „*Midón eldönthetetlen lesz előtted valami az ítéletben, vér és vér között, jog és jog között, sérelem és sérelem között, bármely pörös ügy kapuidban, akkor kelj föl és menj el a helyre, melyet kiválaszt az Örökkévaló a te Istened. Menj oda a levita papokhoz (kóhaním hallevijim) és a bíróhoz (sófét), aki lesz abban az időben és kérdezd, hogy tudtodra adják az ítélet igéjét. És te cselekedjél azon ige szerint, melyet tudtodra adnak a helyről, melyet kiválaszt az Örökkévaló; vigyázz, hogy cselekedjél mind aszerint, amire téged tanítanak. Azon tan (tóra) szerint, melyre téged tanítanak és az ítélet*

57 bBává Kammá 113a. FINTA: Binján áv 198–200. Példaként egy ezzel kapcsolatos kortárs kérdésről, az államoknak való adófizetésről lásd például BRODY, A Guide to the Complex 107–109.

58 Vö. *hilkhót m^edíná* (az ország törvénye), Executive Committee – LAUTERBACH, Oral law.

59 JACOBS, Halakhah és JACOBS, Halakah.

60 STEINSALTZ, The Essential Talmud 255.

61 STEINSALTZ, The Essential Talmud 256., lásd például FINTA, Binján áv.

62 V. Mózes 17:8–13, IMIT ford.

(mispát) szerint, melyet neked mondanak, cselekedjél; ne térj el az ígétől, melyet tudtodra adnak, se jobbra se balra. Azon férfi pedig, aki gonosz szándékból azt teszi, hogy nem hallgat a papra, aki ott áll, hogy szolgálja az Örökkévalót a te Istenedet, vagy a bíróra – haljon meg ama férfi; így pusztítsd ki a rosszat Izraelből. Az egész nép pedig hallja és féljen, és ne legyenek többé gonosz szándékúak.”⁶³

A mózesi szakasz tehát a következőt állítja:

- (1) ha van egy eldönthetetlen kérdés, melyre a *Szentírás*ban nem lehető fel egyértelmű válasz, akkor a (legfelsőbb)bíró és a (fő)pap – lévita papok – hivatottak döntést hozni az ilyen helyzetekben;
- (2) a pap(ok)nak és a bírónak az *Örökkévaló* által kiválasztott helyen – a Szent Sátorban, vagy a Jeruzsálemi Templomban – kell a döntés meghoznia;
- (3) az ilyen módon hozott határozat *tórai* erejű, tehát az *Írott Tannal*, a *Mózesi Törvénnyel* egyenértékű;
- (4) az ilyen módon hozott döntés halálbüntetés terhe mellett minden zsidóra kötelező érvényű.

Nyilvánvalóan ez a rendszer a babiloni fogsággravitelig, pontosabban az Első Jeruzsálemi Templom lerombolásáig állhatott fenn, tehát i. e. 586-ig. Ugyanakkor a *Mózesi Törvény* előírta az egész társadalmat átszövő bírói rendszer felállítását is annak érdekében, hogy a jogszerűség egész Izraelben érvényre juthasson, így a könnyebb jogi kérdésekben természetesen a kisebb bíróságok döntöttek.⁶⁴

3.2. Nagy Gyülekezet Férfiai, Szanhedrin és rabbinikus bíróság

A babiloni fogságot követően a *Nagy Gyülekezet Férfiai* (*Ansé K^eneszet HaG^edólá*) – melynek írástudók (*szóférim*), de eleinte próféták is tagjai voltak – százhusz fős testülete foglalkozott az *Írás* értelmezésével, a nehezebb jogi döntések, *tórai* erejű törvények meghozatalával (i. e. 445–100).⁶⁵ Ahogy a prófétai korszak lezárult, ők mintázták meg a jövőbeni zsidó vallási vezetők prototípusait, a *chákhámokat* (*bölcs*), akiket a *Tóra* aprólékos ismerete a *halákhikus* kérdések megoldására, a *Tóra* tanítására és bíraskodásra jogosított fel.⁶⁶ A *Nagy Gyülekezet Férfiai* fektették le a zsidó vallási élet új szellemi kereteit: egybegyűjtötték a szent iratokat, kanonizálták a *Szentírást*, s azt a zsidó élet alapjává és központi tekintélyévé tették.⁶⁷ Ezzel párhuzamosan az írástudók elkezdtek egybegyűjteni a szóbeli hagyományt, magyarázatokat, szokásokat, jogi precedenseket. *Adin Steinsaltz* szerint ők alakították ki a *halákhikus exegézis* módszereit, számos új rendelkezést hoztak, s lefektették a liturgia alapjait is.⁶⁸ A babiloni fogság traumája azonban rendkívül óvatossá tette ezt a nemzedéket, s annak érdekében, hogy a nép még csak véletlenül se kövessen el törvényszegést, olyan dolgokat is megtiltottak, amiket a *Tóra* megengedett. Ezt „a *Tóra védőkerítése*”-nek (*sz^ejág lattórá*) nevezték, s a kinyilatkoztatás részének tekintették: „Mózes a Színaj hegyén kapta a Tórárt. Továbbadta J^ehósúának, J^ehósúa a véneknek, a vének a prófétáknak, a próféták

63 Lásd továbbá V. Mózes 16:18–22.

64 A mózesi bíraskodási rendszerrel részletesen lásd: RUFF, A zsidó joggyakorlat bibliai alapjai Jézus korában.

65 Bővebben lásd: SINGER et al., Scribes. Valójában nem tudjuk pontosan, hogy mi is volt a *Nagy Gyülekezet*: állandó intézmény, vagy csupán az adott korszakban működő tudósok összefoglaló neve. STEINSALTZ, *The Essential Talmud* 36.

66 KOLATCH, *Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries* 68., 75.

67 STEINSALTZ, *The Essential Talmud* 37.

68 STEINSALTZ, *The Essential Talmud* 37–38.

*pedig átadták a Nagy Gyülekezet Férfiainak. Ők három dolgot mondtak: Legyetek elővigyázatosak az ítélkezésben, állítsatok sok tanítványt és készítsetek védőkerítést a Tórának!*⁶⁹

A Nagy Gyülekezet Férfiainak ténykedését a Második Templomban a hetvenegy főt számláló ún. Nagy Szanhedrin (Szanhedrín G^odólá), vagy más néven „Legfelsőbb bíróság” (Bét Dín HaGádól) váltotta fel, melynek két vezetője volt: a nászi (elnök) – aki nem volt a bíróság tagja – és az av bét dín (a bíróság „atyja” / vezetője / elnöke), aki már a hetven vén közé számíttatott.⁷⁰ A testület tekintélyét az V. Mózes 17:8–13-ra alapozta. A Templomban a szombatok és az ünnepek kivételével naponta összegyűltek, s a Faragott kő termében tartották az üléseiket. A Nagy Szanhedrinnről az i. e. 1. századból értesülünk, melynek i. sz. 30-40-es éveikig volt joga a halálbüntetéshez, i. sz. 70-ben, a Templom lerombolásával pedig hatásköre megszűnt.

A Templom lerombolása után a zsidóság központja Javnéba helyeződött át. Az itt működő Bét Dín már nem ugyanolyan hatáskörrel rendelkezett, mint a Nagy Szanhedrin, hiszen nem felelt meg az V. Mózes 17:8–13-ban írtaknak, nem volt lehetősége tehát tórai erejű, halálbüntetés terhe mellett megcselekedendő rendeleteket hozni, más jellegű, egész zsidóságra kiterjedő határozatokat azonban hozhattak. Ennek a később Galilea más városaiban ülésező Szanhedrinnel a megszűnésére a rabbinikus patriarchátus megszűnésekor, i. sz. 425-ben került sor.

Ezek a nagy hatókörű bíróságokon túl természetesen léteztek a kisebb bíróságok, melyeket bét dínnek hívtak, akkor is, ha huszonhárom, s akkor is, ha csak három főből álltak. Természetesen a kisebb és nagyobb bét dínnek más-más ügyekben hozhattak döntéseket – a három fős kis rabbinikus bíróságok általában a pénzügyekben döntöttek. A középkorban és az újkorban gyakran a helyi közösség nagy tudású rabbija egy személyben képviselte a bét dínt.

Ahhoz, hogy még jobban átlátható legyen ezeknek a fogság utáni bíróságoknak a belső rendje, szeretném tisztázni a tagokkal kapcsolatos fogalmakat (írastudó, rabbi stb.).

3.2.1. Az írastudó

A zsidó társadalomban a babiloni fogságot követően több „új”, bibliamagyarázatra, bíraskodásra alkalmas réteg is képződött a papokon és a bírácok kívül, egyik ilyen csoportot az írastudók alkották.

Az „írastudó” (szófé) mint olyan nem a bibliai fogalomkörből származik, hanem tulajdonképpen a nem zsidó birodalmak kulturális hatására, az írások, jegyzők csoportjainak „mintájára” jelent meg a zsidóságban is.⁷¹ Az első írastudó Ezsdrás volt, aki egyrészt a perzsa birodalom hivatalnokaként, másrészt a Törvény szakértőjeként lépett fel,⁷² tevékenységei között szerepelt a Törvény magyarázata, léviták rendelése a nép oktatása végett, illetve bírácok kinevezése.⁷³ A Mózesi Törvényben jártas írastudók – akiket ezért törvénytudóknak is neveztek – feladatukra később is ezen területeket érintette: hi-

69 mÁvót 1:1, saját ford. Mózesről egészen Fhúdá HaNászfíg a rabbi az sz^omíkhát (ordináció – kézrátétel, később rabbioklevél) is a tanáraiktól kapták. Ez a tekintélyi láncolat adott a rabbiaknak különleges tekintélyt, tulajdonképpen minden egyes rabbi „egy szem volt a tradíció láncolatában”. KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 75.

70 A Szanhedrin és a bét dín témája a következő alapján: JASTROW – GINSBERG, Bet Din és BACHER – LAUTERBACH, Sanhedrin.

71 Sz., Írastudó, vö: STEINSALTZ, The Essential Talmud 37., SINGER et al., Scribes.

72 Ezsdrás 7:6.

73 Ezsdrás 7:10, 25, Nehémiás 8:7.

vatalnokokként ténykedtek, tanítottak, valamint bírászkodtak.⁷⁴ Képzésük teológiai, jogi és filozófiai diszciplinákat érintett, bár sokan polgári foglalatosságot is elsajátítottak. A hagyomány leírásának tilalma végett fejből tudták a „tananyagot”, s ordináció által helyezték őket pozíciójukba. A kiemelkedő írástudókból mesterek, azaz rabbik lettek, akik az újabb írástudójelölteket, növendékeket tanították. A rabbik körül „iskolák” alakultak ki, melyek gyakran egymással versengtek. De az írástudókból lehettek tóramásolók is, valamint a zsinagógában felolvasott szövegek arámi tolmácsai, fordítói is. Általában a farizeusok csoportjához tartoztak.⁷⁵

3.2.2. A rabbi

A *rabbi* szó a *rav* szóból jön, melynek jelentése: *nagy, kiváló*, a posztbiblikus héberben: *mester*, a rabszolga, illetve a tanítvány ellentéte.⁷⁶ A *rabbi* annyit tesz: *mesterem*. Izrael földjén általában ez utóbbit, míg Babilóniában a *rav* kifejezést használták az ebben a tevékenységi körben ténykedőkre.

Maga a „rabbi foglalkozás” Izrael földjén született. A rabbikat Izrael földjén a *Szanhedrin* ordinálta a vének kezeinek rátételével (*sz^cmíkhá*), s így módon adták át Mózesről számítva a tekintélyt a következő nemzedéknek. Ezzel a jogi kérdések, büntetőügyek kezelésére is felhatalmazást kaptak.

A régebbi rabbik nem használták a rabbi kifejezést a nevük mellett – például *Hillé*l sem – a pátriárkák, a *Szanhedrin* elnökei voltak az elsők, akik felvették a nevük mellé a *Rabbi* vagy a *Rabbán* – ez utóbbit csak a *Szanhedrin* elnöke használhatta – kifejezést. A *talmudi* korban a rabbik feladata a *Szentírás*, valamint a törvények, hagyományok tanítása volt. A rabbik lehettek *nászik*, a bíróság elnökei, polgári és rituális törvények „szakértői”, karitatív munkák szervezői, az erkölcsös életvezetés mintapéldái. Az ókorban a rabbiknak polgári foglalkozásuk is volt (például favágó, cipész, kovács stb.). A középkorban és a modern korban a rabbik képzése, ordinálása eltért annak ókori formájától, ma pedig irányzatontként változó.⁷⁷

3.2.3. A dajján (zsidó vallási bíró)

A héber *dajján* szó annyit tesz: *zsidó vallási bíró, alrabbi*. Tulajdonképpen az a személy, aki – leggyakrabban – mindenekelőtt rabbinikus képzésben részesül, tehát rabbivá válik, majd a *halákhában*, a zsidó vallásjogi kérdésekben rendkívüli szakértelemre tesz szert. Olyan közösségi tisztviselő, aki a törvények, rendelkezések – tehát a *Talmud* és egyéb zsidó jogi források – alapján a hozzá vitt ügyekkel kapcsolatban döntést hoz. Tehát a *dajján*nak először rabbi képesítést kell szereznie, bár vannak olyan *dajján*ok is, akik nem rabbik, az ő hatáskörük korlátozottabb.⁷⁸ A *dajján* lehet a *bét dín* tagja – például háromtagú *bét dín* esetén két *dajján* és egy főrabbi is alkothatja a *bét dínt*.

74 Sz., Írástudó.

75 Sz., Írástudó.

76 A bekezdés SINGER, Rabbi alapján.

77 A rabbiképzés ma némelyek szerint változásért kiált: SPERBER, The Importance of the Community Rabbi. A rabbik ordinálásáról lásd például BRODY, A Guide to the Complex 127–129.

78 A rabbik felszentelésének különböző fokozatai vannak. Lásd például SCHECHTER – EISENSTEIN, Hattarat Hora'a, Dayanim With Suthentic Semicha.

3.2.4. A pászék

A pászék szó a pászak szóból származik, mely annyit tesz: *ítéletet hoz, dönt*. A pászék tehát kodifikátor, döntnök aki határozatot hoz olyan helyzetekben, amikor nincs egyértelmű zsidó vallástörvény az Írott és a Szóbeli Tórában, s a korábbi tekintélyek sem hoztak egyértelmű döntést. A *responsumok*, zsidó törvénykönyvek a szerzőkre pászékként hivatkoznak, vannak köztük *risónímok* és *acharónímok* – a kifejezések magyarázatát lásd később – is.⁷⁹ A pászék által hozott döntés a p^eszak *halákhá* (*halákhikus döntés / határozat*), vagy egyszerűen p^eszak (*döntés, határozat*). A pászékok szerepe, jogköre ma irányzatonként változó.

4. A zsidó vallásjog (*halákhá*) fejlődése, s a legtekintélyesebb művek

Miután nagy vonalakban tisztáztuk a *Törvény* értelmezőinek kilétét és testületeit, nézzük végig röviden az értelmezők csoportjait és legfőbb műveit.

A zsidó vallásjog fejlődése, s valamelyest egy egységes, összehangolt joganyaggá válása több ezer évet foglal magában, melynek különböző műveit, hatásköreit számos modern irányzat megkérdőjelezi. Mielőtt azonban a problémákra kitérnék, tekintsük végig a legfontosabb szerzőket és műveket.

Mindennek az alapja és kiindulópontja természetesen az *Írott Tóra*, melyről korábban már részletesebben írtam. Az *Írott Tóra*hoz hasonlóan a zsidó törvénykönyvek is tartalmazzák a jogi kérdéseken túl etikát, rituális kérdéseket, bár csak néhány olyan törvénykönyv létezik, amely teljességre törekszik, s minden területet le kíván fedni.⁸⁰ Az első a legfontosabb törvénykönyv tehát szűken véve *Mózes öt könyve*, tágabban véve pedig a különböző szerzők – *Mózes, Józsué, Sámuel*, a próféták stb. által lejegyzett – *Írott Tóra* a teljes *Héber Szentírás*, melyet azért a kortárs irányzatok nagy része is a mai napig isteni eredetűnek gondol. Ennél részletesebben hely hiányában erről most nem írok, bízom az olvasók általános műveltségében. Nézzük inkább a *Szóbeli Tóra* legfontosabb szerzőit és műveit!

4.1. CHaZaL

A Szentírás szerzői után a rabbinikus hagyományban a legnagyobb tekintélynek örvendő személyek az úgynevezett CHaZaL csoportjába tartoznak. A CHaZaL kifejezés tulajdonképpen a *hákháménú zikhrónam livrakhá* (*bölcseink, emléük legyen áldott*) kifejezés rövidítése, s tulajdonképpen ők a *Misna*, a *Tószeftá*, a *Talmud*, a *halákhikus midrás* és az *aggádá* bölcsei az i. e. 100–i. sz. 500-ig tartó időszakban.⁸¹ A CHaZaL része annak a csoportnak, akiket *chákhámé hammaszórának* (*a hagyomány*

79 Executive Committee – GREENSTONE, Pesak, vö. ALLERHAND, A Talmudtól a felvilágosodásig 118–119.

80 SCHECHTER – GINZBERG, Law, Codification of.

81 KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 67–68., vannak, akik a Második Templom időszakának elejétől, az i. e. 5. századtól számolják, vannak, akik *Nagy Sándortól* (i. m., 67.), de vannak, akik a *Hillél* és *Sammáj* utáni korszaktól számolják, tehát i. e. 30-tól (i. m., 68.) Bővebben lásd: KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 68–70.

bölcsei) hívnak, vagyis akik nemzedékről nemzedékre áthagyományozták a *Tórát*.⁸² A *CHaZaL* által létrehozott legfőbb művek a zsidó élet központi szervezőerejévé, tekintélyévé váltak, s aki ettől eltért, azt lázadónak (*zákén mámré*) minősítették és megbüntették.⁸³

4.1.1. Zúgót

A *CHaZaL* első nemzedékét a *Nagy Gyülekezet Férfiai* tették ki (i. e. 445–100) – róluk korábban már volt szó –, melyet a *zúgót*, azaz a *párok* időszaka követett i. e. 100–30-ig.⁸⁴ A *Nagy Szanhedrinnek* ugyanis ebben az időszakban két vezetője volt, a *nászi (elnök)* és az *áv bét dín* (a rabbinikus bíróság feje). Ők alkották a *zúgót*ot, azaz a *párokat*, melyeknek öt generációját ismerjük. A sor a leginkább ismert *Hillél* és *Sammáj* párosával – „iskolájával” – végződik.⁸⁵

4.1.2. Tannák

A *tannák* (*aki tanul, ismétél*) időszaka (i. e. 30 – i. sz. 200) rögtön *Hillél* és *Sammáj* után kezdődik. Két generációjuk még a Második Templom idején él, utána pedig *Jóchanán ben Zakkáj*nak köszönhetően Javneban tevékenykednek tovább. A javnei bölcsek első generációja csupa prominens figurából áll: *Rabbi Eliézer*, *Rabbi J^ehósúa*, *Rabbi Elázár*, *Rabbi Józse*, *Rabbi Simon*.⁸⁶ A második generációban az írásmagyarázati szabályaikról híres személyek ténykednek, így *Rabbi Jismáél*, *Rabbi Akiva* és *Rabbi Józse HaG^elilí*. A harmadik generációban *Rabbi Akiva* tanítványai vannak, olyanok, mint *Rabbi Méír*, illetve *Rabbi Simon bar Jócháj*, akinek a kabbalizmus egyik fő művét, a *Zóhárt (Ragyogás)* szokás tulajdonítani. A javnei negyedik generáció legkiválóbbja *Rabbi J^ehúdá HaNászi* – azaz *J^ehúdá rabbi, a fejedelem / az elnök* –, a javnei *Bét Dín* vezetője.

A *tannák* héber nyelvet beszélnek, nevükhöz elsősorban a *Misna* (*misná* – *ismétlés, tanulás*), a *Tószeftá* (*kiegészítés* – *Misná*hoz hasonló *halákhikus* gyűjtemény), a *halákhikus midrások*, és a *Széder Ólám Rabbá* (*Nagy világtörténet*) köthető. A szóbeli hagyomány ekkorra már óriási anyaggá duzzad, ezért szükségessé válik annak egyfajta szerkesztése.⁸⁷ A *halákhák* szisztematikus rendszerezését *Rabbi Akiva* kezdi meg, módszerét pedig tanítványa, *Rabbi Méír* viszi tovább, ez az anyag képezi a lezárt *Misna* alapját. A *Misna* lezárása – melyet 217-re, 220-ra datálnak –, végleges formája *Rabbi J^ehúdá HaNászi* nevéhez köthető.⁸⁸ Az nem egészen világos egyébként, hogy a *Misnát* ekkor már leírták-e, vagy csak szóban véglegesítették, mindenesetre az biztos, hogy szentségben a *TaNakHot*, vagyis a teljes *Héber Szentírást* követi.⁸⁹

82 mÁvót 1:1, vö. KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 70.

83 KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 76.

84 Adin Steinsaltz a *zúgót* időszakát más időintervallumba helyezi, és két részre bontja: görög uralom (i. sz. 332–140) és a *Hasmóneus dinasztia* ideje (140–37). A korszak legfőbb jellemzője a hellén befolyás elleni harc volt. STEINSALTZ, The Essential Talmud 41–42.

85 KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 71.

86 KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 71.

87 STEINSALTZ, The Essential Talmud 55., bővebben: STEINSALTZ, The Essential Talmud 55–58.

88 *Rabbi Yonatan Kolatch* 200 körülre teszi a *Misna* lezárását (Kolatch, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 72.), vö. STEINSALTZ, The Essential Talmud 58.

89 STEINSALTZ, The Essential Talmud 60.

A *Misna* a legjelentősebb rabbinikus törvénykönyv, ám formailag és tartalmilag egyáltalán nem nevezhető tipikus törvénykönyvnek – mint ahogy egyébként az *Írott Tóra* sem.⁹⁰ A rabbinikus akadémiákon ebben az időben számos bizonytalanság, vita volt, s az ingatag helyzetet a római hatóságok egyre sűrűsödő zaklatásai is csak növelték. A viták, kétségek, szétfeszítették a javnei közösséget, amin a különböző hermeneutikai iskolák párhuzamos fennállása sem segített, mert a *halákhát* különböző rend szerint tanították. A labilis helyzetet stabilizálandó, s a zsidóság fennmaradását biztosítandó okokból tehát mielőbb szükség volt egy egységes törvénykönyvre.

Akiva szorgalmazta először a szisztematikus törvénykönyv létrehozását,⁹¹ ám az ő exegetikai elvei csak még több bizonytalanságot szültek. Néhány ősi döntés kivételével a *halákhá* folyton változásban volt. *Akiva*, és tanítványa, *Méír* redakciói hasznosak voltak, de gyakorlati szempontból nem lehetett túl sokat profitálni belőlük. *Rabbi J'húdá HaNászi* célja tehát egy gyakorlati élethez igazodó törvénykönyv megalkotása volt. Célja elérése érdekében tanítványai segítségével összeszedte az addig létező összes *halákhát*, és rendszerezte azokat. A *Misna* természetesen nem tökéletes mű, előfordul, hogy *halákhát*at törvényként idéznek, anélkül, hogy jeleznék, hogy az pusztán egyetlen tekintély véleménye, de az is előfordul, hogy a *Misna* szerkesztője által helyeselt véleményt közlik, az ettől eltérő álláspontot pedig egy szaktekintély nevében idézik.

A *Misnának* hat rendje van, melyek traktátusokra oszlanak. A hat rend röviden a következő:⁹²

1. *Z^eráím (Vetések)* – a szántófölddel, első terméssel stb. kapcsolatos törvényeket tartalmazza;
2. *Móéd (Ünnepek)* – a szombat, ünnepek, böjt kérdéseit tárgyalja;
3. *Násím (Asszonyok)* – családi élettel, eljegyzési, házassági, válási joggal foglalkozik;
4. *N^ezikím (Károk)* – a magán- és büntetőjog, a bíróság, ítékezés stb. témaköreit érinti. Ennek a résznek az utolsó előtti traktátusa az ún. *Ávót (Atyák)* traktátus, mely a legkorábbi rabbinikus bölcsék erkölcsi tanításait tartalmazza. Ez a traktátus minden imakönyvnek részét is képezi.
5. *Kódásím (Szentségek)* – a papokra, istentisztelet rendjére, áldozatokra, kóser étkezésre stb. vonatkozó szabályokat tartalmazza, valamint az újjáépítés reménye végett a Szentély méreteinek stb. pontos leírását;
6. *Tohorót (Tisztaságok)* – rituális tisztátalanságok és az azokból való megtisztulás a tárgya mind személyi mind közösségi szinten.

A *Misna* elsődleges célja az volt, hogy értelmezze és pontosan meghatározza a *Szentírás* előírásait, azzal együtt, hogy bizonyos ősi hagyományokat, szokásokat eleve a *Szentíráshoz* tartozónak vélték. A műnek alapvetően pedagógiai célja volt, tankönyvnek szánták, melynek alapjául tehát a *Szentírás* szövege körüli viták szolgáltak.

---

90 Ez a bekezdés SCHECHTER – GINZBERG, Law, Codification of c. írása alapján.

91 Ez a bekezdés SCHECHTER – GINZBERG, Law, Codification of c. írása alapján.

92 ALLERHAND, A zsidóság története 162–163.

4.1.3. Ámórák

A Misna azonban további magyarázatra szorult, melyben a *tannák* után következő generáció, az ún. *ámórák* (*mondó, magyarázó, „kommentátor”*) jeleskedtek. Ez a korszak i. sz. 200–500-ig tartott. A *Misna* magyarázata az ún. *g^emárá* (*befejezés*). Mivel a rabbinizmusnak két fő központja volt, így a *Misnához* két *g^emárá* is született: a *Misna* és az Izrael földjén élő *ámórák* magyarázatai (jeruzsálemi *G^emárá*) együttese nyomán jött létre az ún. *Jeruzsálemi Talmud* – a *talmúd* szó annyit tesz: *amit tanulnak, tanulmány* –, míg a *Misna* és a babiloni *ámórák* magyarázatai (babiloni *G^emárá*) együttese teszi ki a *Babiloni Talmudot*. A *Talmud* szót szűken véve használják csak a *G^emárára*, tágabban pedig a *Misna* és a *G^emárá* együttesére. Amikor *Talmudról* beszélnek általánosságban, azon alapvetően a *Babiloni Talmudot* szokták érteni, mert a *Jeruzsálemi Talmudot* 365-ben a Bizánci Birodalom üldöztetései miatt sürgősen, szerkesztetlenül le kellett zárni, míg a *Babiloni Talmudot* csak 500-ban „zárták le”,⁹³ s ez vált a diaszpóraszidóság számára általánosan mérvadóvá. A két *Talmud* között más különbségek is vannak, például azoknak a törvényeknek a magyarázatával, melyek csak Izrael földjén érvényesek, a *Babiloni Talmud* nem foglalkozik.⁹⁴

Az *ámórák* tehát már nem a *Szentírást*, hanem a *Misna* szövegét vették a vitájuk alapjául, s a *G^emárában* a *halákhá* már normává vált.⁹⁵ Ugyanakkor az Izrael földjén ténykedő *ámórák* törekedtek arra, hogy azok a szabályok is rögzítésre kerüljenek, amelyek szerint a vitatott *halákhákat* kezelik. (Ilyen elv volt például a következő: ha *Rabbi Méír* és *Rabbi Jósze* vitatkoztak egy *halákháról*, akkor az utóbbi véleményét tekintették mérvadónak.)⁹⁶

A *Talmud* lezárását a normatív judaizmusban a zsidó törvények végleges rögzítésének tekintették, s ez lett a későbbi *halákhikus* döntések és a jövőbeni zsidó vallási törvénykönyvek alapja.

4.3. Szávórák

A *sávórákról* (*értelmezők*) általában úgy tartják, hogy 500 és 600 között ténykedtek,⁹⁷ s a *Talmudot* szerkesztették. A *Talmudban* ugyanis voltak bőven nézeteltérések, de a *sávórák* igyekeztek a mérvadó rendelkezések pontosabb megfogalmazására.⁹⁸

4.4. Gáonok

A *gáonok* (*gáón* – *kiváló, lángész, géniusz, zseni*) kora 589–1038-ig tart. *Gáonoknak* a két babiloni városban – Szúra és Pumbedita – levő rabbinikus akadémiák vezetőit hívták. Fő feladatuk az oktatás volt. Ugyanakkor a babiloni akadémiák az ókori *Szanhedrinhez* hasonlítottak: a *gáonok* jogi tekinté-

---

93 Utóbbi lezárása után a *sávórák* még vagy kétszáz éves működésük során apró javításokat végeztek a szövegen (STEINSALTZ, *The Essential Talmud* 67). Mások a *Jeruzsálemi Talmud* lezárásának a 350-et adják meg, lásd például KOLATCH, *Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries* 72–73.

94 A *Talmud* felépítésével kapcsolatban lásd ALLERHAND, *A Talmudtól a felvilágosodásig* 18–19.

95 SCHECHTER – GINZBERG, *Law, Codification of*.

96 SCHECHTER – GINZBERG, *Law, Codification of*.

97 Mások kétszáz éves időszakra teszik a ténykedésüket. Lásd STEINSALTZ, *The Essential Talmud* 67.

98 SCHECHTER – GINZBERG, *Law, Codification of*.

lyek is voltak, minden gáon a maga idejében főbíróként is ténykedett.⁹⁹ A kevésbé képzett közösségi vezetők levélben vagy személyesen bölcs döntés után kiáltó kérdéseket intéztek hozzájuk, a gáonok pedig igyekeztek a *Talmud*ból bőségesen alátámasztva megválaszolni a kérdéseket. A kérdések, s a rájuk adott válaszok irodalommal fejlődtek (*S^eélót út^esívót /Kérdések és válaszok/*, röviden: *SÚT*, vagy *responsumirodalom*). A későbbi gáonok a kérdésekre adott válaszaikban már nem csak a *Misnát* és a *Talmudot*, hanem elődeik válaszait is figyelembe vették.

A zsidó életet meghatározó törvények, életvezetési szabályok újonnan kodifikálására az igényt a karaizmus felemelkedése hozta. A karaiták egy a 8. században létrejött csoport. Nevük a *Héber Szentírás* egyik nevéből származik: *Mikrá* (*Amit olvasnak*), a csoport neve: *B^ené Mikrá*, vagy *Karáím*, azaz „*(Biblia)olvasók*”.¹⁰⁰ Nevüket arról kapták, hogy elutasították a *Misna*, a *Talmud*, a rabbinikus tekintélyek – vagyis a komplett *Szóbeli Tan* – minden zsidóra vonatkozóan kötelező voltát, s kizárólag a *Szentírásra*, s annak saját értelmezésére fókuszáltak. A *Szentírást* igyekeztek szó szerint értelmezni, például nem gyűjtöttek gyertyát és nem hagyták el a házukat szombat,¹⁰¹ az ünnepnapokat is más időpontban tartották¹⁰² stb. A karaiták számának növekedésével a zsidóságon belül egy komolyabb szakadásra került sor: a rabbanitákkal – vagyis a rabbinikus hagyományt elfogadókkal – szemben a karaiták – azaz „bibliaolvasók” – álltak. A rabbaniták megtiltották a karaitákkal való házasságkötést, nem számolták bele őket a közösségi imádkozáshoz szükséges legalább tíz imádkozó férfiba (*minján* – *létszám*), bár a nemzsidók a karaitákat is zsidóknak tekintették.¹⁰³

Az első jogi kódex tehát ebben a közegben született. *J^ehúdá* gáon írta, arámiul, 760 körül, *Halákhót p^eszúkot* (*Eldöntött vallástörvények*) címmel. Célja az volt, hogy a laikusok számára is elérhetővé tegye a *talmudi* részeket, tulajdonképpen a viták végeredményeit foglalta össze.¹⁰⁴ *J^ehúdá* gáonnak tulajdonítják az ún. *Halákhót g^edólót* (*Nagy vallástörvények*) is, – bár mások *Sim^eón Kájjárá* szerzőségére tippelnek –, a gáonok korának legjelentősebb művét. A mű a *Misna* rendjét követi, bár egyes részek hiányoznak belőle, előnye viszont, hogy további fejezetekre osztva átláthatóbbá próbálja tenni az anyagot.¹⁰⁵

4.5. Risóním

A *risóním* kifejezés annyit tesz: *első*, *elődök*, s a késő középkorban (kb. 1038–1563) tevékenykedő rabbikra használatos. A korszak meglehetősen hosszú, s rengeteg prominens személyt, munkát magába foglal, itt a tanulmányban csak a jogi művekre, s azok közül is kizárólag a legeslegfontosabbakra fókuszálok.

Az első legfontosabb munka: *Jichák Alfászi* (*RiF*, 1013–1103) *Halákhót (Vallástörvények)* című munkája, melyben tulajdonképpen a *Talmud*ban található és a gáonok korszakából származó jogi anyagokat foglalta össze. A *Halákhót G^edólót*ot tartotta mintájának, szorosan követi a *Talmud* szerkezetét, helyenként

99 Executive Committee – ECKSTEIN – BACHER, Gaon, lásd továbbá ALLERHAND, A Talmudtól a felvilágosodásig 37–38.

100 ALLERHAND, A Talmudtól a felvilágosodásig 43.

101 ALLERHAND, A Talmudtól a felvilágosodásig 43.

102 ALLERHAND, A Talmudtól a felvilágosodásig 44.

103 ALLERHAND, A Talmudtól a felvilágosodásig 44–45.

104 SCHECHTER – GINZBERG, Law, Codification of.

105 SCHECHTER – GINZBERG, Law, Codification of. Teológiai, filozófiai, hitvédelmi szempontból *Szaádja* gáon a legjelentősebb, bár ő is próbálkozott jogi mű létrehozásával, de ez a munkája nem számít mérvadónak. Lásd: SCHECHTER – GINZBERG, Law, Codification of. *Szaádja* munkásságáról bővebben például: SIRAT, A zsidó filozófia a középkorban a kéziratos és nyomtatott szövegek alapján 26–42.

véleményeket normáknak minősít, más véleményeket pedig figyelmen kívül hagy vagy elutasít.¹⁰⁶ A mű a *halákhá* rendszerezésében ugyan nem jelent különösebb előrelépést, a *halákhikus* szabályok megalkotásában viszont vannak érdemei: a jeruzsálemi vallás-jogot is segítségül hívta – ti. amikor a babiloni nem hozott döntést, ott a jeruzsálemire támaszkodott –, vitatkozott korábbi tekintélyekkel, gáonokkal.¹⁰⁷

A következő jelentősebb munka a 12. század első feléből a katalán *Ḥúdá ben Barzillai* műve, aki a teljes *halákhá* kodifikációjára vállalkozott. Nem csak a *Talmud*-ban található általános alapelveket kodifikálta, hanem számos törvényt részleteiben közölt, mintegy illusztrációként, melyekből további következtetéseket lehet levonni.¹⁰⁸ Bár ez a munka átfogó, terjedelme miatt gyakorlati használatra nem igazán alkalmas.¹⁰⁹

A korszak – s a rabbinikus irodalom – egyik legjelentősebb alkotása *Maimonidész* (1135–1204) – *Rabbi Móse ben Majmún*, azaz *RaMBaM* – *Misné Tóra* (*A Törvény ismételése*) című munkája. *Maimonidész* „*Második Tóra*”-nak is hívta, mivel úgy gondolta, hogy innétől kezdve művén túl már nem lesz szükség más könyvre a törvények meghatározásához.¹¹⁰ A mű az összes talmudi törvényt újrafogalmazza, s logikai rendszerbe foglalja. Tizennégy könyvet tartalmaz. A tizennégy héberül két betű: *jód* és *dálet*, azaz összeolvasva *jád*, ezért *Jád chazákának* (*Erős kéz*) is nevezik. A tizennégy könyvből az első kettő a tudásról és Isten szeretetéről szól, a judaizmus etikai és vallási alapjait taglalja, tulajdonképpen bevezető, a többi tizenkét könyv pedig négyes csoportokban a következőket tárgyalja: (1) ceremóniális törvények, (2) érvényben nem lévő előírások, (3) rabbinikus joggyakorlat.¹¹¹ *Maimonidész* szigorúan elválasztja az elméletet a gyakorlattól, s a műben nagyon pontosan részletezi a parancsok betartásának módját, hogy széles tömegek könnyedén megcselekedhessék azt.¹¹² A *Misné Tóra* a jemeni zsidóság számára a mai napig a *halákhá* fő forrása.

*Maimonidész*nek egyébként volt már egy a *Misné Tórát* megelőző kísérlete, a *Széfer HaMicvót* (*A parancsolatok könyve*), melyben a 613 parancsolatot veszi sorra tevőleges és nem tevőleges csoportokba osztva.¹¹³

Megemlítenéd még zsidó vallásjogi szempontból *Maimonidész Misna-kommentárja*, melyben a zsidóság hitéletét befolyásoló ún. *Tizenhárom hittétel* is található, melyet szerinte az egész zsidóságnak egységesen hinnie kell ahhoz, hogy fennmaradjon.¹¹⁴ S bár eredetileg a zsidó vallás nem dogmatikus, *Maimonidész* megkísérli azzá tenni. A következőt írja: „*Ha valaki elfogadta ezeket az alapelveket, és valóban hisz bennük, akkor Izrael közösségébe tartozik; szeretni kell, meg kell neki bocsátani, és úgy kell vele viselkedni, ahogyan Isten tennünk parancsolta: szeretni kell és erősíteni; ha testi vágyai vagy gonosz ösztöne miatt vétkezik, bűnével arányos büntetést fog kapni, s (azután) része lehet (abban, ami az eljövendő világban jár neki): Izrael közösségén belül vétkes. Ha azonban valaki kétségbe vonja ezen alapelvek egyikét, kizárja magát Izrael közösségéből, megtagadta hitét, akkor hitehagyott, eretnek, tévhitű, föllázadt Isten ellen, s kötelesség gyűlölni őt, és elpusztítani.*”¹¹⁵

106 SCHECHTER – GINZBERG, Law, Codification of.

107 SCHECHTER – GINZBERG, Law, Codification of.

108 SCHECHTER – GINZBERG, Law, Codification of.

109 SCHECHTER – GINZBERG, Law, Codification of.

110 SCHECHTER – GINZBERG, Law, Codification of.

111 SCHECHTER – GINZBERG, Law, Codification of.

112 SIRAT, A zsidó filozófia a középkorban a kéziratot és nyomtatott szövegek alapján 149.

113 SCHECHTER – GINZBERG, Law, Codification of.

114 SIRAT, A zsidó filozófia a középkorban a kéziratot és nyomtatott szövegek alapján 152–156.

115 SIRAT, A zsidó filozófia a középkorban a kéziratot és nyomtatott szövegek alapján 152–153.

A hittételek a *Misné Tórán* is előkerülnek, az imakönyvekben pedig a mai napig megtalálhatók.

A gáonok korától a kódexirodalomban két tendencia figyelhető meg: az egyik normát állapít meg, s elvonatkoztatja a szabályt a vitától – a *Misné Tóra* is ezt követi –, a másik visszamegy az eredeti forrásokhoz, hogy azok fényében vizsgálja meg újra a kérdést. A *tószáfisták* (1100–1328) az utóbbi irányt követték. Ehhez az iskolához tartozott az észak-francia területről származó *Coucy-i Móse ben Jaakov* (13. század első fele) *Széfer Micvót Gádól* (*SZeMaG, Parancsolatok nagy könyve*) című könyve, mely *raMBaM Széfer HaMicvótját* követi a tekintetben, hogy a 365 negatív és a 248 pozitív parancs köré épül. Mindegyiket tárgyalja, de *Maimonidész*től eltérően nem csak a *tórai* anyagot adja meg, hanem azokat a kommentárok¹¹⁶ – például *RáSI, Tószáfót* stb. – fényében vizsgálja, tartalmaz gyakorlati *halákhát*, valamint *aggádikus* és etikai anyagokat is.

A következő két fontos művet *Rottenburgi Méir ben Bárúkh rabbi* (kb. 1215–1293) tanítványai készítették. Az egyik *RóS*, azaz *Rabbi Áser ben J'chiél* (1250/59? – 1328) műve, a *Talmud* egyfajta kivonata, mely tartalmazza a végső *halákhikus* döntéseket, a későbbi tekintélyek – például *raMBaM* – véleményét.¹¹⁷ Ez után „*A Mordokhaj*”, *Mordokhaj ben Hillél* (meghalt: Nuremberg, 1298) műve következik. *Mordokhaj* összegyűjtötte az addigi teljes rabbinikus irodalom *halákhikus* anyagát és azt *Alfászi* művéhez csatolta.¹¹⁸

A részletekben való elveszés helyett azonban a leglényegesebb munkákra koncentrálna *Jaakov ben Áser* (1270–1343), *Arbáá Túrím* (*Négy sor*), röviden a *Túr* című műve következik.¹¹⁹ Ez a mű igyekezett mindent tekintetbe venni, ami csak addig létezett – *Tóra, Talmud, risóním* stb. – s a zsidó jog adott korban érvényben levő területeit fedi le. Elrendezése – melyet minden későbbi kódex mintának tekint és követ – a következő:¹²⁰

- *Orach Chajjim* (*Az élet ösvénye / Életmód*) – az istentiszteleti és rituális törvényeket tartalmazza a zsinagógában és a nap folyamán reggeltől estig, mindazt, ami egy zsidó emberre hétköznapi, szombaton és ünnepeken vonatkozhat;
- *Jóre Déá* (*Tudás / megismerés tanítása*) – egyes rituális tilalmakat tárgyal, étkezési előírásokat, szülők tiszteletét stb.;
- *Even HaÉzer* (*A segítség köve*) – házassággal, válással, egyéb családjogi kérdésekkel foglalkozik;
- *Chósen Mispát* (*Az ítélet / jog mellvértje*) – polgári jogi és igazgatási kérdéseket tárgyal.

A *Túr* a szefárd és askenázi zsidók számára is általánosan elfogadott törvénykönyvvé vált.

Ennek a korszaknak az utolsó legjelentősebb műve *Jószéf Káró* (1488–1575) *Sulchán Árúkh* (*Terített asztal*) című műve, bár a *Bét Jószéf* (*József háza*) című írása sem hagyható figyelmen kívül, mely tulajdonképpen a *Túr* kommentárja, s melyben *Káró* végigköveti az egyes törvények fejlődését a *Talmud*tól egészen a későbbi rabbinikus irodalomig, s azokban a kérdésekben is döntést hoz, me-

116 SCHECHTER – GINZBERG, Law, Codification of.

117 Bővebben lásd: GINZBERG – DEUTSCH, Asher ben Jehiel, SCHECHTER – GINZBERG, Law, Codification of.

118 SCHECHTER – GINZBERG, Law, Codification of.

119 SCHECHTER – SELIGSOHN, Jacob ben Asher. A könyv címe arra a négy sor drágakőre utal, amelyet a főpap annak idején a mellkasán viselt (II. Mózes 28:17), s a hagyomány szerint ezek a kövek a világ összes kérdésére adott válaszok forrásául szolgáltak (ALLERHAND, A Talmudtól a felvilágosodásig 118.).

120 ALLERHAND, A Talmudtól a felvilágosodásig 118–119.

lyekre addig még nem született válasz.¹²¹ A *Bét József* azonban rendkívül terjedelmes és magasröptű, így széles tömegek számára lerövidítette, s kihagyta a véleménykülönbségeket tartalmazó vitákat. Így született a *Sulchán Árúkh*, mely a *Túr* felosztását követi, s kizárólag a parancsolatokat, szertartásokat és rítusokat tartalmazza a *Talmud* létrejöttétől a saját koráig.¹²² Nyomtatásban 1564-ben jelent meg először Velencében, s a rabbinikus törvényalkotás csúcspontjának tekintik.¹²³

A *Sulchán Árúkh*nak is voltak kritikusai, például észrevételezték, hogy az inkább a szefárd, mintsem az askenáz zsidók számára készült. Ezért *Móse Iszerlész* (*ReMA*, Krakó, 1525–1572) megjegyzéseket készített hozzá ott, ahol a szefárd és askenáz szokások eltértek, – a mű neve *HaMappá* (*Az asztalterítő*) –, s ezeket is a *Sulchán Árúkh*hoz csatolták. Később együtt is nyomtatták az eredeti szöveggel, s ma a *Sulchán Árúkh* tulajdonképpen *Káro* és *Iszerlész* együttes munkáját jelenti.

4.6. Acharóním

Az *acharóním* (*utóbbiak*) korszakát kb. az 1500-as évektől – különösen a *Sulchán Árúkh* megírásától (1563) – számolják egészen napjainkig. Óriási anyag, csak megemlésszerűen néhány a legjelentősebbek közül, melyek, mint láthatjuk, sokszor egy-egy jelentősebb kortárs irányzat meghatározó művévé válnak.

Mordokhaj Joffe (kb. 1530–1612) prágai születésű rabbi *L^evús Malkhút* (*A királyság öltözete*)¹²⁴ című műve a *Bét József* és a *Sulchán Árúkh* nyomán halad, ám se nem túl hosszú, mint a *Bét József*, se nem túl rövid, mint a *Sulchán Árúkh*, s a kelet-európai zsidóság szokásaira és gyakorlatára koncentrálnak.

A *Liadi-i Snéur Zálmán rabbi* (1745–1812), a *CHaBaD Lubavics* mozalomban alapítója, *Sulchán Árúkh HaRav* (*A Rav / rabbi terített asztala*) címmel újrakodifikálja a törvényt, a mű a *Sulchán Árúkh*ot és kommentárjait tartalmazza. Egyfajta széles tömegek számára is érthető nyelvezettel megírt gyakorlati *halákhá*, mely a *CHaBaD Lubavics* és más haszid – de nem haszid – csoportok számára is mérvadó.¹²⁵

S^elómó Ganzfried (1800–1886) magyar rabbi¹²⁶ *Kicúr Sulchán Árúkh* (*Rövidített terített asztal*) című műve a *Sulchán Árúkh* kivonata, mely plasztikusan tükrözi a 19. századi rendkívül szigorúnak mondható magyar szokásokat, s nagy népszerűsége tett szert az ortodox judaizmusban.

Jelentősnek tekinthető még *Jisráél Méir haKóhén* (*Chóféc Chajjim*) lengyelországi rabbi (1838–1933) *Misná B^erúrá* (*Világos tanítás*) című műve, mely a *Sulchán Árúkh Orach Chajjim* részének kommentárja, s melyben minden egyes *halákhá* alkalmazását végigvizsgálja az *acharóním* döntéseinek fényében. Ez a mű a háború után az askenázi ortodox zsidóság számára vált igazán jelentőssé.¹²⁷

De számos kortárs mű is létezik, melyek közül illusztrációképp csak egyet említek: *Eliézer M^elamméd* művét. *M^elamméd* (1961–) édesapja a vallásos cionizmus atyjának, *Rav Kúk* fiának *Rabbi C^evi J^ehúdá HaKóhén Kúknak* a közeli tanítványa volt, akinél *Eiézer* is öt évig tanult.¹²⁸ *Eliézer* sokkötetes

121 ALLERHAND, A *Talmud*tól a felvilágosodásig 140.

122 ALLERHAND, A *Talmud*tól a felvilágosodásig 140.

123 ALLERHAND, A *Talmud*tól a felvilágosodásig 141.

124 Vö. Eszter 8:15–16. A bekezdés NEWFIELD, *The Levush* alapján.

125 RABBI SHNEUR ZALMAN OF LIADI, THE „ALTER REBBE”.

126 DEUTSCH, Ganzfried, Solomon.

127 BROWN, Yisra'el Me'ir ha-Kohen.

128 The Founder of the Yeshiva. Rabbi Eliezer Melamed.

Pniné Halákhá (*A zsidó vallástörvény gyöngyei*) című műve rendkívül gyakorlatiasan próbálja megoldani a modern világban felmerülő problémákat. Vallásos cionista körökben népszerű.

De megvannak a maga meghatározó rabbija, *halákhikus* művei a haszidizmus különböző irányzatainak, a modern ortodoxiának, a konzervatív judaizmusnak stb. is.

5. Törvények vagy emberek uralma?

Miután végigtekintettük a zsidó vallásjog történetét, meghatározó műveit, nézzük az ezzel kapcsolatos legfőbb kérdéseket röviden.

Solomon Schechter és *Loius Ginsberg* azt állítják,¹²⁹ hogy a zsidóság számára elviekben nem létezik olyan törvénykönyv, amely felülírná a *Tórát*, azonban a gyakorlatban és a történelem során ez mégis máshogy alakult. Az írástudók és a *tannák* idejében a *Misna* csak azokban az esetekben számított mérvadónak, amikre a *Tórának* nem volt egyértelmű útmutatása. A *Misna* tekintélyét az adja, hogy azt még Izrael Földjén a *J'húdá HaNászi* által vezetett *Bét Dín* szerkesztette, mely a Templomát elvesztett korabeli zsidóság legnagyobb vallási és politikai tekintélye volt. Az *ámórák* idején már nem létezett ilyen mérvű tekintély a zsidóság egésze felett, ám mivel az *ámórák* a *tannák* közvetlen utódainak számítottak, mégiscsak nagy jelentőségük volt. A *(Babiloni) Talmudnak* azért van tehát óriási tekintélye, mert zsidó felügyelet alatt a zsidóság akkori egyetlen tudományos központjában született. A *Talmud* lezárását követően már nem volt ilyen központi zsidó hatóság, több tudományos centrum is létrejött, ezért *Maimonidész* vagy későbbi tudósok gyakran hoztak a gáonok vagy másokkal ellentmondó döntéseket. S bár sokan kifogásolják *Maimonidész* és *Káro* műveit, mert bennük egyéni vélemények is „törvényerőre emelkedtek”, a *risóním* célja az volt, hogy egyfajta keretet adjanak a *Misnában* és a *Talmudban* meg nem válaszolt, újonnan felmerülő kérdéseknek, hogy ne kelljen mindig mindent újra megkérdőjelezni, s minden egyes esetet újrazvizsgálni. A *risóním* és a szokások (*minhág*) tisztelete egyfajta biztonságérzetet adott a zsidóságnak, ugyanakkor újra és újra felmerült a veszély, hogy az eredeti források fölé helyezik őket.

A *Szóbeli Tan* tekintélyének vizsgálatakor a következőt is figyelembe kell vennünk: általánosan elfogadott álláspont – bár egyébként előfordulnak ezzel ellentétes vélemények is –, hogy a korábbi rabbik, művek nagyobb tekintéllyel bírnak, mint a későbbiek. Ez a felfogás már a *Talmudban* is megjelenik.¹³⁰ Például *Rabbi Zérá* mondta *Rává bar Zimmúná* nevében: „*Ha az elődeink anygálok voltak, mi emberek vagyunk; ha emberek voltak, mi szamarak vagyunk.*”¹³¹ De idézhetjük akár *Rabbi Jóchánánt* is, aki a következőt mondta: „*Az ősök körme többet ér, mint az utódok egész teste.*” *RéS Lakís* erre ezt mondta neki: „*Ellenkezőleg, az utódok nagyobbak, mert elnyomásuk ellenére is tanulmányozzák a Törvényt.*” Erre *Rabbi Jóchánán* válasza a következő volt: „*A Templom dönti el a kérdést, mert az az elődöknek volt visszaadva, és nem az utódoknak.*”¹³² Láthatjuk tehát, hogy a korábbi szerzők nagyobb tekintélynek örvendenek, több bizalmat kapnak, mint a későbbiek. A *Talmudban* egy kifejezést is használnak erre: a generációk degenerálódása (*j'ridá haddórót*), mely

129 A bekezdés a SCHECHTER – GINZBERG, Law, Codification of c. írás összefoglalójának összefoglalása.

130 DEUTSCH, Aharonim.

131 bSabbat 112b.

132 bJómá 9b.

azt jelenti, hogy a Kinyilatkoztatástól számítva a generációk folyamatosan hanyatlanak, silányabb minőséget képviselnek.¹³³

A későbbi tekintélyeknél is megtalálható ez a hozzáállás. A 10. századi *S^erírá* gáon a következőt mondja: „*Aki a Talmud tanításainak egyetlen szavát is ellenzi, az olyan, mint aki Istent és az ő Törvényét ellenzi; mivel a rabbik szavai az élő Isten szavai.*”¹³⁴ Maimonidész hasonlóan vélekedik, szerinte aki ellentmond a *CHaZaL* tekintélyének, az eretnek és nincs része az eljövendő világban.¹³⁵ A 15. századi *Marburg-i Jiszráél Íszerlin* pedig azt állítja: „*Senkinek sincs joga ellentmondani a rabbinikus munkáknak, amelyek Izrael többsége által el lettek fogadva.*”¹³⁶ S még folytathatnánk a sort.

Összefoglalva tehát: minél közelebb van egy generáció Mózeshez, annál nagyobb tekintéllyel bír, a hatalom Mózesétől, s a V. Mózes 17:8–13-ból származtatott. A rabbinak jogukban áll a már korábban definiált *g^ezérót*, *takkánót* és *minhágím* bevezetése; rögzített exegetikai alapelvek mentén a *Törvény* magyarázata, s azokból új rendelkezések levezetése; illetve a hagyományokra támaszkodva további rendelkezések bevezetése;¹³⁷ sőt, rendkívüli helyzetben még a mózesi törvényeket is hatályon kívül helyezhetik.¹³⁸

A *Tóra* (rögzített) értelmezésével, a rabbik és a *Szóbeli Tan* tekintélyével kapcsolatban már egészen korán, a Második Templom fennállása idejében megjelentek a kritikák, ellenvélemények. Ez volt a helyzet a szadduceusok esetében, akik a farizeusokkal ellentétben – mely irányzathoz aztán a rabbinizmus, a normatív judaizmus kifejlődött – , csak a *Tórát* fogadták el, a *Héber Szentírás* többi részét, illetve a szóbeli hagyományt teljességgel elutasították.¹³⁹ Közben a zsidóság fennmaradása érdekében kialakult az ún. normatív judaizmus, melyet a *Misna* és a *Talmud* próbált egységbe rendezni. De a középkorban újabb vita lángolt fel, immáron a rabbaniták és a karaiták között, utóbbiak kizárólag a *Héber Szentírást* fogadták el *Törvénynek*, s azt aktuálisan saját maguk értelmezték, a szóbeli hagyományt, a rabbinikus rendelkezéseket teljes egészében elutasították. Később a *Szóbeli Tórához*, a rabbinikus hagyományhoz való viszonyban az emancipáció, s a nyomában járó asszimilációs törekvések hoztak fordulatot: a zsidóság irányzatokra szakadt, melyek közül nagy vonalakban a legfontosabbak a szintén számos irányzatot magukba foglaló ultraortodoxok, a modern ortodoxok, a konzervatívok (vö. neológok), és a reformzsidók. A mellékelt táblázatban¹⁴⁰ láthatjuk, hogy a különböző irányzatoknak milyen a *Tórához*, a *halákhához*, a rítusokhoz stb. való hozzáállása.

133 „*A korai mesterek szíve [ti. bölcsessége] olyan széles volt, mint az úlám [ti. a Templom bejárati csarnokának] kapuja, a későbbieké mint a héchál [ti. a Szentély] kapuja, de a miénk olyan, mint egy tűben a lyuk.*” (bÉrúvín 53a). *RáSI*: „*a korábbi generációk jobbak voltak és sokkal igazabbak, mint a későbbiek*” bRós HaSáná 25b-hez.

134 *Saaré cedek*, bevezetés, lásd: WEISS, „Dor”, Iv. 166, idézi: DEUTSCH, Aharonim.

135 KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 77. *Gershom Scholem* úgy véli, hogy ez a jelenség strukturálisan megegyezik a katolikus hagyománnyal, ahol például a VII. Egyetemes Zsinat 787-ben kimondja: „*Átkozott legyen, aki elveti a hagyományt.*” SCHOLEM, Kinyilatkoztatás és hagyomány mint vallási kategóriák a zsidóságban I. 31.

136 *T^rúmat hadesen*, Pes. No. 241, Idézi: DEUTSCH, Aharonim, hasonlóakat lásd bővebben: DEUTSCH, Aharonim.

137 KOHLER, Authority, Rabbinical.

138 Lásd: KOHLER, Authority, Rabbinical, bJómá 69a, vö. bJ^vámót 90b, mB^rakhót 9:5, 54a, 63a. A rabbinikus hagyomány egy történetet is feljegyez, mely szerint a rabbik többségi véleményébe még az Égnek sincs beleszóvási joga. Az *Achnáj kemencéje* (bBává M^cciá 59b) néven elhíresült történetről, s értelmezéséről bővebben lásd: RUFF, Az Újszövetség és a Tóra 236–245., bővebben tovább, illetve FISCH, Rational Rabbis 78–88, bővebben pedig lásd még az utána következő fejezeteket.

139 Bővebben lásd: KOHLER, Sadducees, KOLATCH, Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries 81–83.

140 Articles of faith. Main Jewish denominations. Saját fordítás.

	A Tóra eredete	A <i>halákhá</i> tekintélye	Rítusok és gyakorlat	Cionizmus és Izrael	A „zsidóság” definíciója
Ultra-ortodox (<i>charédi</i>)	A Mindenható diktálta Mózesnek.	Mindent a Mindenható inspirálta, és ezért változtathatatlan.	A <i>halákhá</i> finoman szabályozza, ezért változatlan, de a hangsúly eltolódhat.	Eredetileg ellenezték a cionizmust, de legtöbbjük ma elfogadja Izraelt. Jelentős bevándorlás Izraelbe.	Zsidó anya vagy rituális betérés, körülmetélkedés (férfiaknál), <i>micvák</i> megtartása.
Modern ortodox	Mint fentebb.	Mint fentebb, de flexibilisebben magyarázható.	Mint fentebb, de egyes tudósok változást szorgalmaznak, főleg a nőket illetően.	Számukra a cionizmus isteni megnyilvánulás és Izraelnek vallási jelentősége van. Lényegi bevándorlás Izraelbe.	Mint fentebb, de a <i>micvák</i> megtartását sokkal flexibilisebben magyarázzák.
Konzervatív	A Mindenható inspirálta, de emberek magyarázták.	Kötelező, de a rabbik folyamatosan fejlesztik.	A <i>halákhá</i> jelentősen modernizálva van, női és homoszexuális rabbik, rituális megkülönböztetés nincs.	Támogatja a cionizmust és Izraelt. Nem vándorolnak be túl sokan.	Mint fentebb, de a <i>micvák</i> iránti elkötelezettséget sokkal flexibilisebben magyarázzák.
Reform	Mint a konzervatív.	Nem kötelező többé, kivéve a törvény etikai aspektusait.	Korai radikális változások, míg újabbak egyes rituálék és gyakorlatok helyreállítása.	Eredetileg ellenezte a cionizmust. A 20. sz. közepén megfordult a helyzet. Nem vándorolnak be túl sokan.	Zsidó anya vagy apa. Betérőktől néhány rabbi megkívánja a bemejtkezést és a körülmetélkedést, de a <i>micvák</i> megtartását nem.

Egyértelműen látszik, hogy míg az ultraortodox irányzat a teljes *Szóbeli Tant* a *Mindenható* által inspirált, változtathatatlan tekintélynek tartja, addig a modern ortodoxia már flexibilisebben viszonyul hozzá, igyekszik valamelyest igazodni a modern kor kihívásaihoz, kultúrájához. A konzervatív és reform irányzatokban pedig azt láthatjuk, hogy a kultúrához való igazodás mentén kortárs tekintélyeik még a teljesen explicit tórai parancsokat is felülírhatják, a reformközösségek a *halákhá*nak már csak az etikai aspektusait veszik tekintetbe, a tételes parancsolatokat nem követik.

Elgondolkodtató egyébként ez utóbbi felfogás, bizonyos szempontból már az ókorban is előfordult a *Törvény* lényegének mintegy etikai összefoglalása. *Hillé*l rabbi szerint például a judaizmus lényege a következő: „*Ne tedd felebarátodnak azt, ami számodra gyűlöletes!*”¹⁴¹, egy másik helyen pedig a *Talmud* azt mondja, hogy *Habakuk* próféta egyetlen parancsolatba sűrítette a 613 parancsolatot, ez pedig a következő: „*Az igaz ember hite által él.*”¹⁴² A tanulmány terjedelmi keretei végett nem tudok kitérni bővebben

141 bSabbat 31a, vö. Mt 22:36:40.

142 Hab 2:4, bMakkót 23b-24a, vö. Gal 3:7–11, Róm 1:17, Zsid 10:38.

a törvény és az etika összefüggésének rendkívül izgalmas kérdésére, az külön tanulmányt igényelne,¹⁴³ ezért az írásban felvetett problematikát néhány, a *halákhá* keretein belül mozgó felvetéssel zárom.

A farizeus irányzathból kifejlődő normatív judaizmus végülis egységesítő, a többségi véleményt¹⁴⁴ előtérbe helyező magatartásával elérte abbéli célját, hogy a zsidó nép fennmaradt, s megkezdődhetett hazájába való visszatérése. A modern Izrael Államban, melynek zsidó vallási életében az ortodox rabbinátság az uralkodó,¹⁴⁵ viszont már problematikus kérdések adódnak. Izraelben ugyanis a *Visszatérési törvény (Law of Return)*¹⁴⁶ értelmében letelepedhet az, aki zsidó – az ortodox *halákhá* szerint az zsidó, akinek az édesanyja zsidó, vagy rituálisan betért –, illetve az, akinek legalább egyik szülője vagy nagyszülője zsidó. De mi a helyzet mondjuk egy reformzsidóval, ahol apai ágon is zsidónak számít valaki, s ahol a betérőktől a *halákhá* betartását általában nem követelik meg; vagy mi a helyzet például korunk karaitáival, akik a *Visszatérési törvény* értelmében szintén letelepedhettek a modern Izraelben, azonban kérdéses a „zsidókkal” (?) való házasodásuk.¹⁴⁷ De még bőven sorolhatnánk a problematikus kérdéseket.

Ezekre a modern kori kihívásokra ortodox rabbik is igyekeznek reagálni. Ilyen például *Nathan Lopes Cardozo* rabbi, aki *Jewish Law as Rebellion. A Plea for Religious Authenticity and Halachic Courage* című munkájában¹⁴⁸ vizsgálja a felmerülő kérdéseket. *Cardoso* könnyíteni próbál, s kikel a *halákhá* túlszabályozása ellen, s minden vágya, hogy a judaizmust egy igazi spirituális kontextusba helyezze. Modern ortodox lévén azonban nem kérdőjelez meg minden tekintélyt. Alapvetően a *Sulchán Árúkh*hal, a *Misné Tóra*val és a *Tizenhárom hittétellel* száll szembe, a tradíciót a *Talmud*ig bontaná vissza. Azonban a *Talmud*ot és annak forrásait is nyitott módon közelíti meg: a talmudi korban jelen levő sokféle véleményt, vitakultúrát, rugalmasságot szeretné újra vizsgálatni a zsidóságban. A vallásosság, s a merev keretek ellen lázad, úgy véli, a zsidóság jövője érdekében szükséges kreatívan, innovatív módon újragondolni a judaizmust, s emberarcúvá tenni azt a rigorózus szabályok helyett. A judaizmus szellemi és intellektuális megújításáért kiált: a bigottságok ellen való lázadásra szólít fel, s a megszokásokba való belesüppedés helyett az *Istennel* való mély, személyes közösségre hív. A könyv elején található imájában a következőért fohászkodik: „*Adj nekünk bátorságot, hogy megváltoztassuk azokat a dolgokat, amelyeket meg lehet és meg kell változtatni. Adj nyugalmat az elménknek és a szívünknek, hogy elfogadjuk azokat a dolgokat, amelyeket nem lehet megváltoztatni. És adj nekünk bölcsességet, hogy meg tudjuk különböztetni egyiket a másiktól.*”¹⁴⁹

Cardoso tehát tisztában van vele, hogy bizonyos dolgokat lehet, hogy soha nem lehet megváltoztatni, s nem is kell bolygatni. Kérdése azonban az, hogy mi az, amit lehet? Mi is a *Tóra*, és hogyan is kellene azt megcselekedni? Nagyon fontos azonban, hogy *Cardoso* modern ortodoxként nem a *halákhá* ellen, hanem éppen ellenkezőleg, egy élhető, élettől duzzadó *halákhá* mellett voksol. Egy nagyon plasztikus példájában a következő párhuzamot hozza: a *Tóra* olyan, mint egy kotta, s mint ahogy egyetlen zenész sem fogja pontosan ugyanúgy játszani ugyanazt a kottát, mert teljesen egyedi

143 De röviden lásd pl: DORFF – CRANE, *The Oxford Handbook of Jewish Ethics and Morality* 15–19.

144 Lásd például RUFF, *Az Újszövetség és a Tóra* 248–249.

145 SASLEY – WALLER, *Politics in Israel* 72–85.

146 *The Law of Return*.

147 BRODY, *A Guide to the Complex* 322–326.

148 CARDOSO, *Jewish Law as Rebellion*, recenzió magyarul: FINTA, *Nathan Lopez Cardoso: Jewish Law as Rebellion*.

149 Az ima *Reinhold Niebuhr The Severity Prayer* című imáján alapul. CARDOSO, *Jewish Law as Rebellion* 15.

személyek, egészen különböző lélekkel – például egészen máshogy játssza ugyanazt a művet *Yehudi Menuhin*, mint egy egyszerű hegedűtanár¹⁵⁰ –, úgy a *Tórát* is ilyen kottaként kellene felfognunk, amelyet mindenki másképp játszik. Ezt írja: „*Minden zsidó egy zenész. A spirituális zenéjüket a halákhá nevű hangszeren játsszák. Nekünk adattak a hangjegyek, és meg lett hagyva számunkra, hogy életet leheljünk belé.*”¹⁵¹

6. Konklúzió

Ebben az írásban azt igyekeztem megvizsgálni, hogy mit jelent „*a törvények uralma*” a zsidó vallásjogban, lehetséges-e valójában – s ha igen, milyen mértékben, ha nem, miért nem –, hogy pusztán az *Örökkévaló Törvénye* uralkodjon az emberek felett, s ne játsszanak abban közre emberi értelmezések, vélemények. Ahhoz, hogy ezt a kérdést szemrevételezzük, először is végigtekintettem, hogy mi is a *Tóra*.

A *Tóra* legszűkebb értelemben a *Mózesi Törvényt* jelenti, tágabb értelemben az egész *Héber Szentírást*, a judaizmus több irányzata számára pedig a rabbinikus hagyomány különböző értelmező, jogi műveit is magában foglalja (ti. a *Tóra* nem más számukra, mint a *Tóra* magyarázata). Láthattuk azonban, hogy a kérdés nem egyszerű: maga az eredeti héber, mássalhangzókat nem tartalmazó szöveg pusztá felolvasása is már egyfajta értelmező tevékenység. Láthattuk azt is, hogy a *Törvény* nehezen érthető részeivel kapcsolatos útmutatás, vagy új, a *Törvényben* nem tárgyalt élethelyzetek esetén a *Tóra* maga jelöli ki azokat a személyeket, akik ilyen esetekben *tórai* erejű – tehát halálbüntetés terhe mellett betartandó – döntést hozhatnak. Az ő tekintélyüket öröklik meg többé-kevésbé a különböző későbbi tekintélyek, bíróságok. A Templom lerombolása után élő bölcsek, rabbik viszont már nem hozhatnak *tórai* erejű döntéseket, jogkörük korlátozottabb.

Végigtekintettük azt is, hogy az i. sz. 1-2. századi számos irányzat a diaszpóra idején miként lép a vélemények, értelmezések egyfajta egységesítésének útjára, hogy a zsidóságot ilyen módon fenntartsa, megőrizze. Azt is érzékelhettük, hogy a rabbinikus hagyomány tekintélye időnként megkérdőjeleződik, s a főáramú judaizmustól eltérő irányzatok jönnek létre, mígnem a felvilágosodás, az emancipáció és asszimiláció korszaka folyamán szintén a korábbi tekintélyek megkérdőjelezése, különböző súlyozása mentén elindul az addig nagyjából egységesnek mondható judaizmus ismételt irányzatokra töredezése, s napjainkban az tapasztalható, hogy a fő irányzatok is újabb és újabb kisebb ágazatokra bomlanak (létezik például már liberális ortodoxia, illetve ún. „*central orthodox*” meghatározás is stb.). Kétségtelen, hogy nem könnyű minden esetben megmondani, hogy meddig beszélhetünk az *Örökkévaló Törvényének* uralmáról, s mikortól emberi döntések, vélekedések uralmáról a személyek élete felett. *Cardoso* felvetése – még ha nem is ad választ az előbbi kérdésre – tetszetős: a *Tórát* – bár továbbra is kérdés, hogy ezen az *Írott Tórát* értsük-e csupán, vagy esetleg az legősibb magyarázatokat, a Templomban hozott rendeleteket is (?) – fogjuk fel egyfajta kottaként, s játszunk a megadott hangokat bensőnkől fakadóan, szívünk szerint, hiszen csak így lehelhetünk belé életet.

150 CARDOSO, Jewish Law as Rebellion 131.

151 CARDOSO, Jewish Law as Rebellion 132.

Felhasznált irodalom

- AGGADAH. In: Encyclopaedia Judaica. 1. köt. Jerusalem 2007, 454–464.
- ALLERHAND, Jacob: A zsidóság története. Ókor. Budapest 1993
- ALLERHAND, Jacob: A Talmudtól a felvilágosodásig. Középkor. Filum 2002
- Articles of faith. Main Jewish denominations. In: Alive and Well. In: The Economics. <https://www.economist.com/special-report/2012/07/28/alive-and-well> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- BACHER, Wilhelm – LAUTERBACH, Jacob Zallel: Sanhedrin. In: Jewish Encyclopedia, New York 1906–1910, <https://jewishencyclopedia.com/articles/13178-sanhedrin> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- BACHER, Wilhelm – LAUTERBACH, Jacob Zallel: Ordination. In: Jewish Encyclopedia. New York 1906–1910, <https://jewishencyclopedia.com/articles/11756-ordination> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- BACHER, Wilhelm – LAUTERBACH, Jacob Zallel: Talmud Hermeneutics. In: Jewish Encyclopedia. New York 1906–1910, <https://jewishencyclopedia.com/articles/10803-middot-the-thirteen-of-r-ishmael> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- BIBLIA HEBRAICA STUTTGARTENSIA (szerk.: ELLINGER, Karl – RUDOLPH, Wilhelm). Stuttgart 1990
- BRODY, Shlomo M.: A Guide to the Complex. Contemporary Halakhic Debates. New Milford, CT – Jerusalem 2014
- BROWN, Benjamin: Yisra'el Me'ir ha-Kohen. In: The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Yisrael_Meir_ha-Kohen (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- Dayanim With Suthentic Semicha. <https://www.yeshiva.co/midrash/12173> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- DEUTSCH, Gotthard: Aharonim. In: Jewish Encyclopedia. New York 1906–1910, <https://jewishencyclopedia.com/articles/966-aharonim> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- DEUTSCH, Gotthard: Ganzfried, Solomon. In: Jewish Encyclopedia. New York 1906–1910, <https://jewishencyclopedia.com/articles/6509-ganzfried-solomon> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- DORFF, Elliot N. – CRANE, Jonathan K. (szerk.): The Oxford Handbook of Jewish Ethics and Morality. Oxford – New York 2013
- CARDOSO, Nathan Lopes: Jewish Law as Rebellion. A Plea for Religious Authenticity and Halachic Courage. Jerusalem – New York 2018
- THE COMPLETE TANAKH (TANACH) – HEBREW BIBLE. The Jewish Bible with a Modern English Translation and Rashi's Commentary (szerk.: ROSENBERG, R. A. J.) https://www.chabad.org/library/bible_cdo/aid/63255/jewish/The-Bible-with-Rashi.htm (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- ELON, Menachem: Jewish Law. History, Sources, Principles I – IV. Philadelphia – Jerusalem: The Jewish Publication Society 5754/1994
- ELON, Menachem: Mishpat Ivri. In: Encyclopaedia Judaica, 14. köt. Jerusalem 2007, 331–363.
- ELON, Menachem: Sevarah. In: Encyclopaedia Judaica, 18. köt., Jerusalem 2007, 322–323.
- Executive Committee of the Editorial Board – GREENSTONE, Julius H.: Pesak. In: Jewish Encyclopedia. New York 1906–1910, <https://jewishencyclopedia.com/articles/12055-pesak> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- Executive Committee of the Editorial Board – ECKSTEIN, A. – BACHER, Wilhelm: Gaon. In: Jewish Encyclopedia. New York 1906–1910, <https://jewishencyclopedia.com/articles/6511-gaon> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- Executive Committee of the Editorial Board – LAUTERBACH, Jacob Zallel: Oral law. In Jewish Encyclopedia. New York 1906–1910, <https://jewishencyclopedia.com/articles/9675-law-the-oral> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)

- FÉNYES Mór: Szentírásunk. Budapest 1999
- FINTA Szilvia: Általánosítható-e az egyedi? Az egyedi esetek általánosításának problematikája a zsidó vallási jogban. *Studia Biblica* 2019/1. sz. 63–86.
- FINTA Szilvia: Binján áv – A rabbinikus gondolkodásmód analízise egy rabbinikus írásmagyarázati szabály logikai vizsgálatán keresztül (Phd-értekezés). Budapest 2012
- FINTA Szilvia: Nathan Lopes Cardozo: Jewish Law as Rebellion. A Plea for Religious Authenticity and Halachic Courage. Jerusalem – New York 2018. *Studia Biblica* 2019/1. sz. 147–148.
- FISCH, Menachem: Rational Rabbis. Science and Talmudic Culture. Bloomington – Indianapolis 1997
- The Founder of the Yeshiva. Rabbi Eliezer Melamed. In: Yeshivat Har Bracha. <https://en.yhb.org.il/about-the-yeshiva/the-founder-of-the-yeshiva/> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- FRANK, Yitzhak: The Practical Talmudic Dictionary. Jerusalem 2001
- GESENIUS' Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament Scriptures. Michigan 1993
- GINZBERG, Louis – DEUTSCH, Gotthard: Asher ben Jehiel. In: Jewish Encyclopedia. New York 1906–1910, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/1930-asher-ben-jehiel> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 28.)
- GRÓSZ, Eliezer: Héber-magyar szótár. Tel-Aviv 1956
- GYÖRKÖSY Alajos – KAPITÁNYFV István – TEGYEY Imre: Ógörög – magyar szótár. Budapest 1990
- HALIVNI, David Weiss: Peshat and Derash. Plain and Applied Meaning in Rabbinic Exegesis. New York – Oxford 1998
- JACOBS, Louis: Studies in Talmudic Logic and Methodology. London – Portland (1. kiadás: Vallentine Mitchell 1961)
- JACOBS, Louis: Halakhah. In: Encyclopaedia Judaica. 8. köt. Jerusalem 2007, 251–258.
- JACOBS, Joseph: Halakah. In: Jewish Encyclopedia. New York 1906–1910 <https://jewishencyclopedia.com/articles/7077-halakah> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- JASTROW, Marcus – GINSBERG, Louis: Bet Din. In: Jewish Encyclopedia. New York 1906–1910 <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/3189-bet-din> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- JASTROW, Marcus: A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature. Peabody 2005
- KAJTÁR István – HERGER Csabáné: Egyetemes állam- és jogtörténet. Budapest 2014
- KLEIN, Ernst: A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English. Jerusalem 1987
- KOHLER, Kaufmann: Authority, Rabbinical. In: Jewish Encyclopedia. New York 1906–1910, <https://jewishencyclopedia.com/articles/2154-authority-rabbinical> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- KOHLER, Kaufmann – HARKAVY, Abraham de: Karaites and Karaism. In: Jewish Encyclopedia. New York 1906–1910, <https://jewishencyclopedia.com/articles/2920-bene-mikra> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 28.)
- KOHLER, Kaufmann: Sadducees. In: Jewish Encyclopedia. New York 1906–1910, <https://jewishencyclopedia.com/articles/12989-sadducees> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- KOLATCH, Rabbi Yonatan: Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the First Through Tenth Centuries. I. köt. Jersey City, N. J. 2006
- KOLATCH, Rabbi Yonatan: Masters of the Word. Traditional Jewish Bible Commentary. From the Eleventh Through Thirteenth Centuries. II. köt. Jersey City, N. J. 2007

- The Law of Return. 5710 (1950), Law of Return (Amendment 5714-1954)*, Law of Return (Amendment No. 2) 5730-1970* <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/86616/97947/F1439396114/ISR86616.pdf> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- MAIMONIDÉSZ: Sefer HaMitzvot. Héber: Warsaw 1883, angol: Sefaria Edition 2021. Angol ford.: Rabbi NATAF, Francis. https://www.sefaria.org/Sefer_HaMitzvot?tab=contents (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- MIDRASH RABBAH. (Héber és angol online verzió) <https://www.sefaria.org/texts/Midrash/Aggadic%20Midrash/Midrash%20Rabbah> (Utolsó megtekintés: 2022. július 27.)
- MIELZINER, M. (Moses): Introduction to the Talmud. Cincinnati – Chicago 1894
- MISHNAH. (Héber és angol online verzió) <https://www.sefaria.org/texts/Mishnah> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- MITCHEL, Larry A.: Bibliai héber és arámi diákszótár. Budapest 2018
- NEUSNER, Jacob: Judaism and the Interpretation of Scripture. Introduction to the Rabbinic Midrash. Massachusetts 2004
- NEWFIELD, Rabbi Yossi: The Levush: His Life and Works. Jewish Press.com, 2018. január 31., <https://www.jewishpress.com/indepth/front-page/the-levush-his-life-and-works/2018/01/31/> (Utolsó megtekintés: 2022. 07.26)
- Rabbi Shneur Zalman of Liadi, the „Alter Rebbe” (1745–1812). A prife biography of the founder of Chabad Lubavitch Movement. In: Chabad.org. https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/110437/jewish/The-Alter-Rebbe.htm (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 26.)
- RABINOWITS, Abraham Hirsch: The Study of Talmud. Understanding the Halachic Mind. Jason Aronson 1996
- RUFF Tibor: Az Újszövetség és a Tóra. Budapest 2009
- RUFF Tibor: A zsidó joggyakorlat bibliai alapjai Jézus korában. *Studia Biblica* 2020/1. sz. 123–135.
- RUFF Tibor: A mózesi Törvény egységes rendszerének immanens elvei. *Studia Biblica* 2021/1. sz. 9–35.
- SASLEY, Brent E. – WALLER, Harold M.: Politics in Israel. Governing a Complex Society. New York – Oxford 2017
- SCHECHTER, Solomon – GINZBERG, Louis: Law, Codification of. In: Jewish Encyclopedia. New York 1906–1910, <https://jewishencyclopedia.com/articles/4438-codes> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- SCHECHTER, Solomon – EISENSTEIN, Judah David: Hattarat Hora’a. In: Jewish Encyclopedia. New York 1906–1910 <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/7333-hattarat-hora-ah> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- SCHECHTER, Solomon – SELIGSOHN, M.: Jacob ben Asher. In: Jewish Encyclopedia. New York 1906–1910, <https://jewishencyclopedia.com/articles/8391-jacob-ben-asher> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 26.)
- SCHOLEM, Gershom: Kinyilatkoztatás és hagyomány mint vallási kategóriák a zsidóságban. In: A kabbala helye az európai szellemtörténetben. Válogatott írások I-II. Budapest 1995
- SEPTUAGINTA (szerk.: RAHLFS, Alfred). Stuttgart 1993
- SHILO, Shmuel: The Contrast between Mishpat Ivri and Halakhah. *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*. 1982/2. sz. 90-100.
- SINGER, Isidore – BROYDÉ, Isaac – JOGABS, Joseph – EISENSTEIN, Judah David – KOHLER, Kaufmann – LANDSBERG, Max: Rabbi. In: Jewish Encyclopaedia. New York 1906–1910, <https://jewishencyclopedia.com/articles/12494-rabbi> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- SINGER, Isidore – SELIGSOHN, M. – BACHER, Wilhelm – EISENSTEIN, Judah David: Scribes. In: Jewish Encyclopedia. New York 1906–1910, <https://jewishencyclopedia.com/articles/13831-sofer> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)

- SIRAT, Colette: A zsidó filozófia a középkorban a kéziratok és nyomtatott szövegek alapján. Budapest 1999
- SPERBER, Daniel: On the Relationship of Mitzvot between Man and His Neighbor and Man and his Maker. Jerusalem – New York 2014
- SPERBER, Rabbi Daniel: The Importance of the Community Rabbi. Leading with Compassionate Halachah. Jerusalem – New York 2020
- STEINSALTZ, Rabbi Adin: The Essential Talmud. New Milford – London – Jerusalem 2010
- SZENT BIBLIA (ford.: KÁROLI Gáspár). Budapest 2004
- Sz. B., Írástudó. In: BARTHA Tibor (szerk.): Keresztyén bibliai lexikon. Budapest 1993, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-keresztyen-bibliai-lexikon-C97B2/i-C9ECA/irastudo-C9F08/> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 25.)
- TALMUD BAVLI. (Arámi és héber online verzió) The William Davidson Talmud. <https://www.sefaria.org/texts/Talmud> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- TALMUD YERUSHALMI. (Arámi és héber online verzió) <https://www.sefaria.org/texts/Talmud/Yerushalmi> (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 30.)
- TELJES KÉTNYELVŰ (HÉBER – MAGYAR) BIBLIA KÉT KÖTETBEN. (Ford.: IMIT) Budapest 1994
- TORAH. In: Encyclopaedia Judaica. 20. köt. Jerusalem 2007, 39–45.